

I. Biografieën / Biographies

MICHEL DUMOULIN

«Spaak» (Met een voorwoord van Etienne Davignon)
Brussel, Uitg. Racine, 1999, 736 p.

In 1999 is het honderd jaar geleden dat Paul-Henri Spaak in Schaarbeek werd geboren. Naar aanleiding van deze verjaardag gaf de Stichting Paul-Henri Spaak aan UCL-historicus Michel Dumoulin de opdracht om een biografie te schrijven van de voormalige minister. Dumoulin kon hiervoor als eerste gebruik maken van Spaaks private archieven, die in handen zijn van de Stichting en die tot dan toe zorgvuldig gesloten werden gehouden.

In theorie was er ruimte voor een gedegen 'wetenschappelijke' biografie. Alhoewel Spaak bijna dertig jaar lang minister van Buitenlandse Zaken is geweest, was er geen enkele studie voorhanden die steunde op onuitgegeven bronnenmateriaal. Spaaks memoires *Combats inachevés* zijn ondertussen meer dan dertig jaar oud. In 1974 publiceerde wijlen Jacques Willequet *Paul-Henri Spaak. Un homme, des combats*. In dit boek, dat geen verwijzingen naar archieven of literatuur bevat, stak Willequet zijn bewondering voor de grote man niet onder stoelen of banken. Daarnaast waren er oudere studies zoals J.H. Huizinga's *Paul-Henri Spaak. Een politieke biografie* (1963) en enkele polemische, tijdgebonden bijdragen zoals *P.-H. Spaak ou la politique du cynisme* van Marcel Liebman (in het tijdschrift *Mai*, 1972).

Uiteraard is er intussen al veel bekend over Spaaks houding voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog en over zijn rol in de koningskwestie uit de verschillende studies, die de afgelopen jaren verschenen. Alhoewel de meeste publicaties in de bibliografie zijn opgenomen, maakt Dumoulin er maar spaarzaam gebruik van. Niet alleen Nederlandstalige werken, met als meest opvallende voorbeelden Jan Velaers en Herman Van Goethem, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog* (1994) en de *Mémoires* van Gaston Eyskens (1993), ook de studies van Jean Stengers over *Leopold III et le gouvernement. Les deux politiques belges de 1940* (1980) en over *De koningen der Belgen. Van Leopold I tot Albert II* (1997) worden grotendeels genegeerd.

Naast de archieven van Spaak raadpleegde Dumoulin verschillende aanvullende fondsen in binnen- en buitenland, met als meest productieve voorbeeld het *Public Record Office* in Londen. Het is evenwel niet altijd duidelijk welke dossiers precies werden doorgenomen. Vage vermeldingen als '*Archives du ministère des Archives étrangères de Belgique*', zonder verdere chronologische of inhoudelijke preciseringen, zeggen maar weinig. Net als bij zijn eerder verschenen biografie van Paul Van Zeeland (1997)¹ kon Dumoulin gebruik maken van de archieven van Leopold III, in handen van de vzw Prinses Lilian. Opvallend afwezig zijn dan weer de procesverbalen van de Algemene Raad en van het Bureau van de Algemene Raad van de BWP en de BSP/PSB, die zich in

¹ MICHEL DUMOULIN & VINCENT DUJARDIN, *Paul Van Zeeland, 1893-1973*, Brussel, Uitg. Racine, 1997.

het IEV en in het AMSAB bevinden, maar daarover later meer.

Het resultaat van dit alles is een boekwerk van meer dan 700 pagina's, dat ruime aandacht kreeg in de Franstalige pers. M.n. *Le Soir* stelde het boek voor als een instantstandaardwerk, dat bovendien enkele *scoops* zou bevatten. Deze hooggespannen verwachtingen worden jammer genoeg niet ingelost, meer zelfs, de lezer blijft enigszins op zijn honger zitten. Het boek, dat een amorfe en verbrokkelde indruk maakt, bevat weinig nieuwe gegevens. Het draagt evenmin bij tot nieuwe of betere inzichten in de lange carrière van Spaak en in de talrijke binnen- en buitenlandse kwesties, waarbij hij betrokken was. Ook inzake de verschillende politieke *voltefaces*, die tijdens Spaaks actieve carrière zeer uiteenlopende reacties opriepen, worden weinig indringende vragen gesteld. Voor meer diepgaande analyses of kritische reflecties is nauwelijks plaats, en het boek kan kort getypeerd worden als «*long on facts, short on analysis*».

De jeugdjaren van Spaak, die opgroeide in een geprivilegieerd, Brussels vrijzinnig-liberaal milieu, worden op een gezapige, maar weinig originele manier gepresenteerd. Na enkele jaren krijgsgevangenschap in Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog studeerde Spaak rechten aan de ULB en vestigde hij zich in 1922 als advocaat in Brussel. De hoofdstukken over het begin van Spaaks politieke carrière vormen de levendigste van het boek, maar ook zij laten nog heel wat vragen open. Als student had Spaak enkele vergaderingen van de liberale studenten bijgewoond, maar in 1920 trad hij toe tot de BWP. Aanvankelijk volgde

hij trouw de officiële partijlijn. Onder de regering Poulet-Vandervelde was Spaak adjunct-kabinetschef van minister van Nijverheid, Arbeid en Sociale Voorzorg Joseph Wauters. Na een woelige ambtsperiode viel het kabinet over de moeilijkheden rond de Belgische frank en vormde de conservatieve katholiek Henri Jaspar een driepartijenregering. Spaak was hevig verontwaardigd over de houding van de BWP, die niet alleen de voorgestelde herstelmaatregelen slikte maar ook de aanwezigheid dulde van enkele politici, die het kabinet Poulet-Vandervelde fel bekaamt hadden.

Spaaks ontgoocheling had voor gevolg dat hij aansluiting zocht bij de linkervleugel van de BWP. Tussen 1926 en zijn aantreden als minister in 1935 groeide hij uit tot één van de boegbeelden van de linkse agitatie. In de tijdschriften *La Bataille socialiste* (1926-1928) en *L'Action socialiste* (1933-1935) kloeg hij het reformisme en de verstarring van de partij aan. Vooral de redactionele lijn van *L'Action*, die scherpe kritiek had op de lauwe opstelling van de partij tijdens de crisisjaren, de bureaucratisering en het opportunisme van de partijbaronnen, leidde tot scherpe meningsverschillen met de partijtop. Het is vooral bij de behandeling van deze wrijvingen dat de afwezigheid van de procesverbalen van de Algemene Raad en van het Bureau zich laat voelen. De verhouding van Spaak met de partijtop werd, alle onenigheid ten spijt, gekenmerkt door een aanzienlijke mate van ambiguïteit. Tot een open breuk kwam het nooit. De kritiek van *La Bataille* op de officiële partijlijn opende voor Spaak in 1928 de kolommen van *Le Peuple*, waar hij zijn standpunten kon uiteenzetten. De

heibel rond *L'Action* belette niet dat hij in het begin van de jaren dertig uitgroeide tot de vedette van de partijcongressen. Dumoulin stelt de vraag waarom Spaak de BWP niet verliet, en suggereert terecht dat zijn politieke aspiraties hem in de partij hielden. Spaaks positie was al bij al niet zo oncomfortabel, en hij werd stilaan 'incontournable' als één van de *coming men* van de partij.

Bij de vorming van het eerste kabinet Van Zeeland in maart 1935 werd Spaak minister van Verkeer en PTT. Zijn overstap naar de regering vormde zijn eerste en meest beruchte *volte-face*, aangezien hij letterlijk van de ene dag op de andere, en zonder één woord uitleg aan zijn medestanders, de linkse agitatie verliet. Eén jaar later werd Spaak minister van Buitenlandse Zaken. Dumoulin voelt zich duidelijk meer vertrouwd met *le monde de la politique étrangère* dan met de interne machtsstrijd in de BWP. Nochtans was ook in de jaren 1936-1940 de verhouding van Spaak met de partijtop geregeld tumultueus. De originelen van de verslagen van de Algemene Raad en het Bureau van de BWP bevatten uitvoerige, bijna stenografische verslagen van de discussies over bv. de Spaanse Burgeroorlog en de erkenning van het Franco-regime, de bijzonder snelle vorming van de regering Spaak in 1938, de controverse rond "*le socialisme national*" van Spaak en Hendrik De Man, de contacten met de omstreden journalist Raymond De Becker en de salon Didier en, meer algemeen, de strijd om de macht binnen de BWP ². Ook over de verhouding tussen Spaak en De Man, toch een

intrigerende tijdelijke alliantie tussen twee ambitieuze en zeer uiteenlopende persoonlijkheden, blijft Dumoulin bijzonder kort.

Vanaf 1936 krijgt de lezer trouwens de indruk dat Spaak, met uitzondering van de afloop van de koningskwestie, geen hoofdrol meer speelde in de binnenlandse politiek. De schijnwerper wordt bijna exclusief gericht op het buitenlands beleid en, na 1945, op de internationale en Europese politiek. De gebeurtenissen spelen zich voornamelijk af in de gesloten omgeving van de *grande politique*, waar de geluiden van het dagelijkse leven maar zelden doordringen.

De periode 1936-1950, met als centrale thema de koningskwestie, vormt de hoofdmoot van het biografie. De vele bladzijden, die aan de meningsverschillen tussen koning en regering, de onvermijdelijke "*temps des erreurs*" in de zomer van 1940, het verblijf van het kabinet in Londen, de terugkeer naar België in 1944 en de afloop van de koningskwestie worden gewijd, bevatten niet alleen weinig nieuwe gegevens. Zij verworden tot een dor feitenrelaas, waarbij de lezer – en af en toe ook de auteur – het bos door de bomen niet meer ziet. Sommige nevenaspecten, zoals bv. de interne verdeeldheid van de Belgische kolonie in Egypte en de bevoorrading van het land in 1944, worden bijzonder lang uitgesponnen, ook al was Spaak er amper bij betrokken.

Bovenstaande opmerkingen gelden ook voor de hoofdstukken over de de interna-

² Met dank aan Michel Vermote van AMSAB.

tionale evolutie na de Tweede Wereldoorlog, de Europese integratie en Spaaks ambtstermijn als secretaris-generaal van de NAVO. Aanvankelijk was de 'visie' van Spaak op de naoorlogse Europese en mondiale verhoudingen trouwens weinig origineel. Hij beschouwde Groot-Britannië als de belangrijkste bondgenoot en 'ontdekte' vanaf 1943 het stijgend belang van de VS. Er was in Londen evenmin sprake van een plotse bekering tot 'Europa', laat staan dat Spaak toen al dacht aan de latere Europese constructie. Net als andere politici en diplomaten had de minister enige moeite om zich na 1945 aan te passen aan de gewijzigde internationale verhoudingen, en vertoefde hij mentaal vaak nog in het interbellum. Spaaks houding t.o.v. de Europese integratie was zeker in het begin niet altijd rechtlijnig. Bij de vorming van de Raad van Europa (1949) was hij geen Europees 'federalist' en wilde hij, ook om de Britten niet te zeer af te schrikken, geen radicale positie innemen. De Europese bekering van Spaak zou er pas in 1950 gekomen zijn, n.a.v. het plan-Schuman en de combinatie van "*la peur*" (het begin van de Koreaanse oorlog) en "*l'idéal*" (de vorming van een Europees leger, wat het begin van een echte Frans-Duitse verzoening kon betekenen).

Toch blijft de grootste verdienste van Spaak dat hij door zijn kordaat optreden in het midden van de jaren vijftig de Europese constructie redde van het bankroet. Op langere termijn streefde hij naar de opbouw van een 'Atlantische gemeenschap', een duurzame verbintenis van Europeanen en Amerikanen in een politieke unie. Spaak hoopte deze ambitie te kunnen realiseren tijdens zijn ambt-

stermijn als secretaris-generaal van de NAVO. Hij begon met steile verwachtingen, maar door de desinteresse van de Amerikanen, de toenemende meningsverschillen met het Frankrijk van Charles de Gaulle en de rivaliteit tussen de Europese lidstaten onderling kwam er van de grote plannen niet veel terecht. Spaak haakte mentaal snel af als secretaris-generaal en begon zich voor te bereiden op een terugkeer naar de Belgische politiek. Anderzijds blijft het merkwaardig dat een ervaren politicus als Spaak soms zo weinig geduld toonde en de politieke gevoeligheden van de verschillende lidstaten zo zwaar onderschatte.

De pogingen van Laken om in de zomer van 1960, in volle Kongocrisis, een zakenkabinet te vormen met Spaak en Paul Van Zeeland, zijn al bekend uit de *Mémoires* van Gaston Eyskens en uit *De koningen der Belgen* van Jean Stengers. In oktober van datzelfde jaar hadden de eerste contacten plaats tussen Spaak en Theo Lefèvre over de vorming van een nieuwe regering. Spaak werd in 1961 opnieuw minister van Buitenlandse Zaken, en kreeg vooral te maken met de nasleep van de Kongolese onafhankelijkheid. In Europa kwam de minister herhaalde keren in botsing met Charles de Gaulle, wiens visie op de Europese integratie op essentiële punten verschilde van deze van Spaak. Men kan zich bij dit alles niet van de indruk ontdoen dat Spaaks terugkeer naar de Belgische politiek niet bracht wat hij ervan verwacht had, en dat ook deze episode in mineur eindigde. Spaak verliet tenslotte de nationale politiek in 1966, na een nieuwe botsing met de BSP n.a.v. de komst van de SHAPE naar België.

Spaaks carrière kende een wat roemloos einde, en Dumoulins slotbedenkingen over de ‘gelouterde’ mens Spaak, stukken met een hoog *Paris Match*-gehalte, versterken dit gevoel nog. Hij reisde enkele jaren als een veredelde *commis-voyageur* voor Bell-Telephone de wereld rond. Spaak begon ook in toenemende mate aandacht te besteden aan de hervorming van de Belgische instellingen, en aan de plaats van Brussel in de nieuwe staatsstructuur. Op zijn levensavond bekeerde hij zich tot het federalisme en zocht hij toenadering tot het *FDF*, de partij waarin zijn dochter Antoinette actief was.

Burggraaf Etienne Davignon schrijft in de inleiding dat “à toutes les époques de sa vie, et plus particulièrement dans le tumulte qui a précédé et suivi la guerre de 1939-1945, son action a profondément influencé le cours des événements”. Dat is nog maar de vraag. Met uitzondering van de directe aanloop naar de oprichting van de EEG is Spaak in het boek veeleer een politicus die de gebeurtenissen volgt, om niet te zeggen ondergaat. Voor de oorlog werd zijn naam geassocieerd met de onafhankelijkheidspolitiek, na de oorlog met de Europese integratie en, zij het niet altijd terecht, met een nogal kritiekloos Atlantisme. Of lagen de vele zwenkingen ook, zoals een Brits diplomaat droogjes opmerkte, aan de volstreekte afwezigheid van “politieke scrupules” of overtuigingen bij Spaak? Dumoulin slaagt er maar zelden in Spaak tot leven te wekken. Alhoewel hij de grote man omschrijft als “à la fois charmeur et doté de dons de comédien qui l’ont beaucoup servi” – en er uit andere publicaties genoeg voorbeelden bekend zijn die dat beeld bevestigen –, wordt de

lezer geconfronteerd met een vlakke, nogal eendimensionele figuur.

Maria De Waele

ÉVRARD RASKIN

«Prinses Lilian. De vrouw die Leopold III ten val bracht»

Antwerpen/Baarn, Houtekiet, 1998, 304 p.

De titel die Raskin voor deze biografie koos, zegt meteen waar hij naartoe wil: *Prinses Lilian. De vrouw die Leopold III ten val bracht* is een lange, uiterst gedetailleerde illustratie van de bewering dat het huwelijk met Lilian Baels de hoofdoorzaak is van Leopold III's troonsafstand. Raskin is lang niet de enige die dat beweert. Hij steunt op de wetenschappelijke autoriteit van ULB-emeritus Jean Stengers – de inleiding opent met een lang citaat uit diens boek *De Koningen der Belgen. Macht en invloed* uit 1992 – en geeft zichzelf de opdracht om Stengers' stelling dat de prinses van Retie een doorslaggevende rol heeft gespeeld in de Koningskwestie te bewijzen. De Koningskwestie is zowat in al zijn facetten uitgebreid bestudeerd, maar tot nu toe bleef de factor Lilian (onderdeel van Leopolds privé-leven) onderbelicht. Raskin brengt geen nieuwe inzichten aan in de Belgische politieke geschiedenis. Hij slaagt er wel in via minutieus bronnenonderzoek de figuur van Lilian Baels zo volledig mogelijk (op basis van het op dit moment beschikbare materiaal) te belichten. Daartoe contacteerde hij meer dan vijftig mensen en doorploegde evenveel archieffondsen (waarvan er een aantal tot voor kort onaangeroerd waren gebleven: zoals de papieren Baels in het abdijarchief van Orval, de memoires van Jacques Pirenne in het Algemeen Rijksar-

chief in Brussel en de papieren van Achille van Acker in het Rijksarchief in Brugge). Uiteraard vormde ook de pers – als weerspiegeling van de felle reacties van de publieke opinie – een rijke bron van informatie. Het resultaat is een traditionele, chronologisch opgebouwde biografie, die een schat aan informatie bevat, maar die door het ouderwetse taalgebruik en heel wat overbodige expliciteringen stroef leest.

Lilian Baels werd in Londen geboren op 28 november 1916 als zevende kind van het Oostendse echtpaar Hendrik Baels en Anna Devisscher. Hendrik Baels was een succesvol advocaat en zakenman in de visserij. Na de terugkeer van het gezin uit Londen aan het eind van de Eerste Wereldoorlog maakte hij carrière als volksvertegenwoordiger, minister en provinciegouverneur. Het echtpaar Baels maakte ambitieuze plannen voor hun kinderen. Lilian Baels liet zich al vroeg opmerken door haar uitzonderlijke schoonheid en intelligentie. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog vluchtte het gezin Baels naar het Franse Anglet. Die vlucht kostte Hendrik Baels zijn functie als provinciegouverneur. In een poging om zijn afzetting ongedaan te maken ging hij in de zomer van 1940 verschillende keren op audiëntie bij o.m. Louis Fredericq, de kabinetschef van Leopold. Hendrik Baels werd daarbij vergezeld door Lilian. Volgens wat Raskin de “hagiografische literatuur” (J. Cleeremans, *Léopold III*,... en R. Keyes, *Leopold III*) noemt, zou Lilian Leopold ter gelegenheid van deze audiënties haast bij toeval hebben ontmoet. Het is evenwel veel waarschijnlijker dat de koning Lilian zeker sinds 1939 kende van de golfclub in Het Zoute. Feit is dat Robert Capelle,

secretaris van de koning, in opdracht van Leopold in september 1940 het originele exemplaar van het Koninklijk Besluit over de afzetting van Baels ging ophalen op het ministerie van Binnenlandse Zaken. De vorstelijke tussenkomst bleek succesvol : op 3 mei 1941 werd Hendrik Baels net als alle andere provinciegouverneurs “ter beschikking gesteld”, zodat hij opnieuw zijn salaris ontving.

De verhouding van zijn dochter met Leopold redde zodoende Hendrik Baels’ politieke vel. In januari 1941 kreeg de koninklijke relatie vaste vorm : koningin Elisabeth *herself* liet Lilian Baels vanuit Anglet naar Brussel overbrengen “om haar zoon Leopold afleiding te bezorgen” (dixit Robert Capelle, p. 99). In de eerste negen hoofdstukken schetst Raskin de achtergrond van Lilian Baels en van Leopold III en de gebeurtenissen tot aan hun geheim kerkelijk huwelijk op 11 september 1941. Raskin levert, zoals al eerder gezegd, een schat aan informatie maar gaat in zijn interpretatie af en toe uit de bocht.

Bij zijn beschrijving van de karakters van Lilian (p. 56-57) en Leopold (p. 78-79) stelt hij zich op als historicus-alweter die, in tegenstelling tot de ‘hagiografen’, de ware toedracht kent. Niemand zal Raskin tegenspreken in zijn bewering dat Lilian ambitieus was. Moeilijker wordt het om voor wetenschappelijke waar aan te nemen dat “de eindontwikkeling van Lilians karakter begon toen ze dertien was” (door haar verblijf in het *Institut du Sacré-Coeur* in Brussel, p. 57) of dat Lilian haar culturele bagage zowat uitsluitend aan haar vader te danken had (p. 56). In de analyse van Leopolds karakter is Raskin gefixeerd

op het onderkennen van erfelijke karaktertrekken. Hij komt tot het dubieuze besluit dat Leopolds karakter geen kenmerken vertoonde die eigen waren aan de familie van zijn moeder Elisabeth, want, “kan men zich Leopold voorstellen terwijl hij een muziekinstrument bespeelt, verbreedert met een anarchist of een marginale denker, of in een safaripak over de Brusselse Grote Markt stapt” ? (p. 79). Raskin vindt het ook nodig om de lezer in te lichten over de toegankelijkheid van bepaalde bronnen. Het lijkt alsof hij ons wil overtuigen van de degelijkheid van zijn heuristiek. Dit soort technische expliciteringen (zoals over de memoires van secretaris Robert Capelle, p. 94) storen het verhaal en horen thuis in de voetnoten. Een degelijke eindredactie had veel goed gemaakt.

De hoofdstukken over de periode vanaf het kerkelijk huwelijk tot aan het eind van de koningskwesie in 1950 zijn prima gedocumenteerd en bevatten veel minder gratuite speculaties.

Op 11 september 1941 trouwden Leopold en Lilian in het grootste geheim in de kapel van het paleis van Laken. Alleen Kardinaal Van Roey, die het huwelijk inzegende, en de naaste familieleden waren op de hoogte. Raskin haalt bij monde van Hendrik De Man drie redenen aan voor dit huwelijk: de “uitgesproken seksualiteit” van Leopold waardoor hij niet kon weerstaan aan de fysieke aantrekkingskracht die Lilian Baels op hem uitoefende, de druk die kardinaal Van Roey op Leopold uitoefende om “zijn privé-leven in godsdienstig-moreel opzicht te regulariseren” en de aanwezigheid bij Leopold van “een mystieke sentimentaliteit waardoor zijn

geestelijke leiders een grote invloed op hem konden verwerven” (p. 108), wat dat laatste ook moge betekenen. Interessant aan het gegeven van het kerkelijk huwelijk is het feit dat het om een illegale daad gaat (de koning zelf overtrad de grondwet, maar schijnt daar in het licht van zijn autoritaire staatsideeën weinig moeite mee te hebben) en dat het burgerlijk huwelijk bewust werd uitgesteld. Redenen daarvoor waren de geheimhouding – Leopold wist dat het bekendmaken van het nieuws grote opschudding zou verwekken –, de vraag of het wel kon dat Lilian de titel van koningin zou voeren, Lilian's gebrek aan adellijk bloed en -het grootste probleem- het statuut van de zonen (en hun recht op de troon) die uit het huwelijk zouden voortkomen.

Mogelijk rekende Leopold op een Duitse overwinning met een herinrichting van de Belgische staat op autoritaire leest, zodat hijzelf een regeling zou kunnen treffen. De sympathie die Leopold én Lilian voor het nazi-regime voelden, blijkt al van bij het prille begin van hun huwelijk: zo voert de huwelijksreis hen naar Oostenrijk – officieel voor een operatie aan Leopolds kaak – waar ze in Wenen logeerden bij een oude bekende van Lilian, de notoire nazi Karl Kühn. Zowat drie maanden na het kerkelijk huwelijk vond, veel sneller dan oorspronkelijk gepland, het burgerlijk huwelijk plaats omdat Lilian zwanger bleek. De aankondiging van het burgerlijk huwelijk aan de bevolking via Kardinaal Van Roey op 7 december 1941 lokte een stroom negatieve reacties uit. De populariteit van Leopold, ‘krijgsgevangene’ en ‘ontroostbare weduwnaar’ daalde tot onder het nulpunt. Opvallend daarbij is dat zelfs aan socialistische zijde het argu-

ment werd gebruikt dat het niet kon dat de koning met een burgermeisje trouwde. Het feit dat Lilian de titel van 'prinses de Réthy' kreeg, de naam die wijlen koningin Astrid gebruikte als ze incognito reisde, strooide extra zout in de publieke wonde.

Positieve reacties kwamen er uit traditioneel katholieke, koningsgezinde milieus en van Hitler, die het toejuichte dat Leopold huwde met "een meisje uit het eigen volk" (p. 128). Tussen december 1941 en juni 1944 beleefden Leopold en Lilian samen met de kinderen een relatief zorgeloze tijd op het kasteel van Laken. Enkele maanden voor het einde van de oorlog, op 7 juni 1944, werd Leopold – zoals verwacht – gedeporteerd naar Duitsland. Hoewel Lilian pro forma verzet aantekende tegen het *Führerbefehl* werd ook zij, samen met de kinderen, naar Hirschtein overgebracht. In het voorjaar van 1945 verhuisde het gezin naar het Oostenrijkse Strobl. Na de bevrijding van België en van de koninklijke familie door de geallieerden op 8 mei 1945 was het verre van duidelijk of Leopold naar Brussel zou terugkeren. Leopolds 'politiek testament', waarin hij zijn ideeën over een autoritair bewind voor België uiteenzette, en de daaruit voortvloeiende wrijvingen met het kabinet in Londen maakten dat onmogelijk. De besprekingen over zijn terugkeer op de troon die in Strobl werden gevoerd met vooraanstaande politici (Achille Van Acker reisde in mei-juli 1945 niet minder dan vier keer naar Oostenrijk) sleepten aan en leverden uiteindelijk geen resultaten op.

Raskin focust in het hoofdstuk over die eerste gesprekken op de rol van Lilian en beschouwt haar bemoeienis blijkbaar als het ultieme bewijs voor de stelling dat zij

verantwoordelijk is voor de "ondergang" van Leopold. Zo is er het verhaal dat Lilian Louis Fredericq, lid van de Belgische delegatie, ontving buiten medeweten van haar man. Zij nam achter de schermen actief deel aan de besprekingen en verzette zich met hand en tand tegen Leopolds abdicatie en tegen een terugkeer van de koning zonder haar. Haar invloed gold blijkbaar vooral 's nachts; zo verklaarde Van Acker: "Iedere avond was hij geneigd te abdiceren, iedere morgen was hij van mening veranderd" (p. 190). Zonder te willen ontkennen dat Lilian een bijzondere impact had op Leopold, mogen we niet vergeten dat hij de politiek patstelling vooral aan zichzelf te danken had. Het was Leopold zelf die er, ook na de bevrijding, op stond dat de regering zich publiekelijk zou verontschuldigen. Een troonsafstand, vroeg of laat, zou in geen geval eerherstel betekend hebben. En was hij het niet die het voor de democratie bedreigende politieke testament had geschreven en die ervan uitging dat de Duitsers militair te sterk waren?

In oktober 1945 – nog steeds in afwachting van een oplossing voor de Koningskwesitie – trok het gezin naar het Zwitserse Prégny, waar ze hun intrek namen in een luxueuze villa aan het meer van Genève. De gebeurtenissen raakten in een stroomversnelling na de vervroegde parlementsverkiezingen van 26 juni 1949, waarbij de CVP opnieuw vooruitgang boekte. De besprekingen in Prégny met de delegatie van de Belgische regering verliepen stroef. Lilian bemoeide zich, volgens Raskin, net als in Strobl, te veel met de politieke toekomst van haar echtgenoot. Ze bleek wel bereid om openlijk afstand te doen van de titel van koningin om Leopolds terug-

keer mogelijk te maken. Na de min of meer positieve uitslag van het referendum van 12 maart 1950, keerde Leopold voor even terug op de troon. Lilian bleef in Prégny. Na enkele dagen bleek de toestand onhoudbaar : er restte Leopold niets anders dan troonsafstand te doen ten voordele van zijn oudste zoon Boudewijn. Raskin besteed in het voorlaatste hoofdstuk nog even aandacht aan de dagboekfragmenten van Achille Van Acker, gepubliceerd in *De Standaard Magazine* van 3 april 1998, waarin wordt gesuggereerd dat Boudewijn en Lilian een affaire hadden. Raskin noemt het in de titel “een sterk verhaal”, maar geeft toe dat ook andere bronnen als persfoto’s, berichten in de buitenlandse pers en de getuigenis van Mark Eyskens in dezelfde richting wijzen. Lilians verhaal eindigt wanneer haar politieke rol bij de ‘verbanning’ naar Argenteuil definitief is uitgespeeld.

Evrard Raskin heeft, ondanks de stilistische mankementen, een boeiende en behoorlijk volledige biografie van Lilian geschreven. De prinses de Réthy zelf heeft uiteindelijk niet willen meewerken aan Raskins biografie en het is zeer de vraag of ze zich ooit zal laten interviewen. Haar toekomstige biografen kunnen zich alleszins verheugen op het doorploegen van de nu ontoegankelijke handgeschreven notities van koningin Elisabeth uit de oorlogsjaren, de papieren Van Roey in het aartsbisshoppelijk archief in Mechelen en de verslagen van de ministerraad uit de periode 1944-1960. Alles is nog niet gezegd.

Marij Preneel

LODE WILS

«De Messias van Vlaanderen. Frans Van Cauwelaert 1880-1910»

Antwerpen/Baarn, Hadewijch, 1998, 180 p.

De auteur heeft het eerst over de prilste jeugd van zijn protagonist, afkomstig uit een familie van dorpsnotabelen in O.-L.-V.-Lombeek. In 1882 werd hij naar het kleinseminarie van Hoogstraten gestuurd, dat zoals normaal conservatief religieus was en waar in hoofdzaak Frans gesproken werd. Bij een aantal leerlingen, waaronder de jonge Van Cauwelaert (verder FVC), groeide echter een Vlaamsgezinde reflex die volgens Wils op oogluikende instemming van de seminarieoverheid kon rekenen. Hoofdzaak in het seminarie bleef echter de godsdienstige indoctrinatie. Toch koos Frans niet voor het priesterschap. Hij wilde hoogleraar worden en ging in 1899 in Leuven studeren aan het *Institut supérieur de Philosophie*, geleid door de latere kardinaal Mercier die – wat toen in Leuven blijkbaar niet evident was – een *wetenschappelijk* denkcentrum voor de wereldkerk wilde opbouwen. Na de Thomistische wijsbegeerte studeerde FVC vanaf 1902 geneeskunde.

Maar het was vooral in de Vlaamse studentenbeweging dat hij zich zou manifesteren. Wils volgt zijn stappen in de Sociale Studievereniging en Met Tijd en Vlijt; belangrijker was dat hij secretaris werd van het Vlaams verbond van het Algemeen Studentenverbond en de stuwende kracht achter de flamingantistische scholierenwerking. Hij begon ook meer en meer op te duiken als spreker. Kortom, in 1902-1903 verwierf FVC volgens de auteur een vaste plaats op het nationale flamingantisch forum. Hier stelt Wils zich terecht de vraag of de Vlaamse Beweging voor de jonge

studentenleider al dan niet méér was dan een klerikaal middel om het volk te kerstenen. Puttend uit zijn eigen *Van Clovis tot Happart* brengt de auteur nog even de 19e eeuwse context in herinnering, waarin taalstrijd ideologische strijd was en de Vlaamse Beweging met de beginnende arbeidersbeweging in het levensbeschouwelijke spanningsveld terecht kwam, waarbij de eerste meer en meer opgesloten raakte in de klerikale wereld. FVC ging op de politieke toer net toen door de evenredige zetelverdeling Vlaamse liberalen én socialisten in het parlement raakten, antiklerikalen dus, die een einde maakten aan de Vlaamse katholieke meerderheid. “Een ramp voor de taalstrijd”, aldus Wils...

In dat kader sprak de studentenleider weliswaar aanvankelijk nog als een collegedirecteur, maar begon zich al vlug handig – “listig” meent Wils – te bewegen in het spanningsveld tussen scholierenbeweging en politiek (die de bisschoppen niet aanstond), en tussen katholieke en neutrale Vlaamse Beweging. Er was dus onmiskenbaar sprake van een ideologische verruiming bij FVC en andere ‘Leuvenaars’ die de auteur vooral toeschrijft aan de invloed van Julius Mac Leod. Het hoeft dan ook niet echt te verwonderen dat FVC bij de strijd voor de vernederlandsing van de universiteit Gent en van het middelbaar onderwijs (wetsvoorstel Coremans, vanaf 1901), de medewerking van vrijzinnigen niet uitsloot en ook principieel een aantal katholieke politici en de bisschoppen tegen de haren instreek. Formeel echter stelde ‘listige Frans’ eind 1904 dat wanneer zekere Vlaamse belangen schade zouden kunnen berokkenen aan de godsdienstige belangen, de taaleisen verdaagd zouden worden.

Hoe dan ook was FVC (anders dan H.J. Elias ooit beweerde, zegt Wils) bezig met de opbouw van een flamingantische *politieke* macht, een streven dat – en Wils wijst er ten overvloede op – perfect paste in zijn eigen politieke carrièreplanning. Daarin paste ook het veroveren van een leerstoel, maar daarvoor zou hij met tussenpozen van 1905 tot 1910 in het buitenland moeten verblijven. Uit de tweede helft van het boek blijkt hoe onverdraaglijk FVC dat vond, want het hield de 24-jarige af van zijn levensdoel: “de politieke zowel als de morele leider te worden van katholiek Vlaanderen”. Eerst kwam het er nu echter op aan benoemd te worden aan de (katholieke) universiteit van Fribourg (Zwitserland) waar men een leerling van Mercier zocht. Maar eerst moest nog een doctoraat thomistische filosofie behaald worden; materiaal ervoor zou FVC vinden tijdens een studieverblijf te Leipzig. De wonderboy kreeg een indrukwekkend afscheid; Wils zegt niet met zoveel woorden dat hij Vlaanderen veilig moest stellen. In september 1905 was hij al een eerste keer terug voor het Vlaams Katholiek Congres te Lier waar hij volgens de auteur definitief doorbrak in katholiek Vlaanderen. In Leipzig en in München bleef hij zich intensief met Vlaanderen bezighouden terwijl hij tegelijkertijd – Wils benadrukt dat meer dan eens – zijn trukendoos bovenhaalde om maar zo vlug mogelijk (zonder doctoraat!) benoemd te worden in Fribourg. Daarbij rekende hij op de steun van Mercier, die pas aartsbisschop geworden was. Begin 1907 zou het eindelijk lukken...

Was er een verband met de ambigue houding van FVC in het debat over de taalregeling in het vrij middelbaar onderwijs?

In elk geval maakt de auteur duidelijk dat FVC “de opschorting van de strijd (voor een substantiële vernederlandsing) predikte zoals Mercier het wenste”. Ook tegen de beruchte instructies van de bisschoppen van september 1906, waarin o.a. een katholieke *Vlaamse* universiteit principieel werd uitgesloten, ging FVC niet rechtstreeks in, maar “door platte broodjes te bakken” lukte het hem er Nederlandse (universitaire) vakantie cursussen voor leraars door te krijgen. Toch werd zijn houding hem door vele flaminganten niet in dank afgenomen. Wils neemt hier wat emotioneel de verdediging van zijn protagonist op zich : die kreeg toch het haalbare erdoor terwijl het “steeds weer de roepers zijn die de strijd bemoeilijken”.

Ondertussen begon het verblijf in het buitenland steeds zwaarder te wegen. Tevergeefs – Mercier was niet meer zo toeschietelijk – zou FVC nu proberen een leerstoel in België te bemachtigen. Maar terwijl sommigen afgaven op “de man van valse gematigdheid” werd bij de enthousiastelingen de roep om een Messias steeds luider. Terwijl de taalkwestie in het onderwijs opnieuw opflakkerde, besloot FVC begin 1909 om op het einde van het jaar definitief naar Vlaanderen terug te keren. Weer begon hij zich in allerlei bochten te wringen om ditmaal in België als hoogleraar benoemd te worden, hoewel alsnog zonder veel wetenschappelijke verdiensten. Niet ongewoon in het Leuven van toen, waar het kweken van vrome beoefenaars van hogere beroepen voorrang kreeg op de wetenschap, aldus Wils. Als dat voor FVC niet ging, was dat dus wel degelijk om zijn Vlaamsgezinde activiteit, stelt de auteur. Nu “zijn baan gebroken was” (dixit FVC !) begon de

29-jarige aan het parlement te denken... en vatte rechtenstudies aan. De manier waarop het wetsvoorstel-Coremans door het “huidige parlementarisme” (citaat van FVC) uitgehold was en de *formele* Vlaamse overwinning met de wet Segers-Franck van 1910 (volgens Wils eigenlijk een verslechtering in vergelijking met de wet van 1883) speelden daar ook een rol in. En nu ging het vlugger dan verwacht : voor de verkiezingen van 1910 kwam Edward Coremans onverwacht niet meer op voor de Meetingpartij en werd hij vervangen door FVC. Deze wierp zich nu met verdubbelde ijver in de strijd om een Vlaamse hogeschool. Meer en meer mikte hij ook op het leiderschap van de héle Vlaamse Beweging. De auteur wijst hierop een zekere discrepantie : FVC was toch “een product van het klerikale flamingantische milieu” die ondanks bepaalde “modernistische” sympathieën “conservatief gestempeld” bleef. Vooruitblikkend, en als besluit, stelt Wils dat het weliswaar FVC’s verdienste was dat hij een open politieke samenwerking met anderen niet schuwde, maar veel meer nog kon hij energieën mobiliseren als pleitbezorger van de verbinding van de Vlaamse Beweging met de christelijke bewegingen. D t zou hem later toelaten de taalstrijd tot de overwinning te voeren.

In dit boek voelt men duidelijk de appreciatie van de auteur voor zijn hoofdfiguur. Het is echter lang geen hagiografie geworden en meer dan eens komt de “Messias van Vlaanderen” er niet zo schitterend uit. Maar diens pragmatisme leidde tot successen. Is dat voldoende om meer rechtlijnige katholieke flaminganten eigenlijk als onnozele halzen voor te stellen ? Ook enkele andere vragen blijven : werd FVC nooit geplaagd door twijfels ? Kon niet wat

dieper worden ingegaan op het waarom van diens charismatisch leiderschap? Ook werd mij toch niet helemaal duidelijk of in de besproken periode de politieke dan wel de “kerstenende” Vlaamsgezindheid bij FVC de voorrang kreeg.

Hoe dan ook is het boek, afgezien van interpretatieverschillen, wellicht de definitieve wetenschappelijke biografie van FVC's jeugdijaren geworden, die diens persoonlijke en politieke *Werdegang* en de algemene context tot een boeiende en goed leesbare synthese maakt. Voor wanneer het vervolg op deze vlegelijaren van Frans Van Cauwelaert?

Dirk Martin

II. Histoire culturelle / Culturele geschiedenis

MARNIX BEYEN

«Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijn
Uilenspiegel»

Antwerpen/Baarn, Houtekiet, 1998, 159 p.

Beyen poogt in dit boek vooral een antwoord te geven op de vraag hoe de figuren uit De Costers “*Légende d’Uilenspiegel*”, dat tot stand kwam in een liberaal, Franstalig Belgisch-patriottisch en antiklerikaal milieu, zonder veel problemen konden uitgroeien tot populaire symbolen in het katholieke en Vlaams-nationalistische discours.

Eerst situeert hij de progressief liberale De Coster in de “on-Franse” context van een België dat bevreesd was voor het imperialisme van Napoleon III en gaat hij in op de

breuklijlectuur die J.-M. Klinkenberg van de “*Légende*” maakte. De levensbeschouwelijke en sociale conflictassen komen aan bod, maar de nationale tegenstelling interesseert Beyen het meest. Voor hem is De Coster in zijn Uilenspiegel een ‘patriot die het Belgische vaderland mythisch trachtte te funderen door een beroep op het oude Vlaanderen’ te doen. M.a.w. Vlaanderen was hier het “symbolische superlatief” van België.

Na de “*Légende*” begon een langzame en min of meer spontane mutatie van de Uilenspiegel-figuur die hem vanaf de eeuwwisseling ook bruikbaar maakte in een “echte” Vlaamse context. Auctor (de katholiek Jan Bruylants) vormde Uilenspiegel om tot een strijder voor Outer en Heerd in de Boerenkrijgperiode, maar Beyen benadrukt – en dat zal een van de hoofdpunten van zijn betoog vormen – dat de narratieve structuur, het schema van De Coster bewaard bleef: politisering en heroïsering.

Beyen karakteriseert de vroege Vlaamse Beweging hier trouwens in het spoor van M. Reynebeau als een beweging die de verdediging van de volkstaal beschouwde als een element van een bredere strijd tegen de moderne, seculariserende tendensen die vooral uit Frankrijk kwamen. Of dat voor de (onderschatte!) liberale tak van de Vlaamse Beweging ook het geval was, is maar de vraag. Hoewel de vergelijking niet helemaal opgaat, kan men hier bv. wijzen op de liberaal-progressieve recuperatie van een andere mythische volksfiguur, nl. Lange Wapper. Rond dezelfde periode als Auctor publiceerde de Antwerpse liberale publicist Constant De Kinder zijn *De*

*hoed van den Langen Wapper*³ waarin de magische Lange Wapper-figuur die in het oorspronkelijke volksverhaal de mensen soms letterlijk de duivel aandoet, omgestileerd wordt tot het medium waardoor de moderne mens van 1900 met eigen ogen kan aanschouwen hoe het katholieke obscurantisme de vooruitgang in de 16^e eeuw poogde af te blokken.

Wat er ook van zij, de Vlaamse katholieke recuperatie van Uilenspiegel vóór 1914 was, aldus Beyen, nog steeds niet tegen de Franstalige Belgen gericht, maar wel tegen de Fransen uit het Frankrijk van de revolutie. De verzuilde Uilenspiegel van voor de Eerste Wereldoorlog zou in een activistische context die het cultuurflamingantisme achter zich liet en waarin de Vlaamse politieke eisen boven de levensbeschouwelijke geschillen kwamen te staan, de Uilenspiegel worden van vrijzinnigen én katholieken. De “*Légende*” werd een “nationaal manifest” en Uilenspiegel een Vlaams-nationalistische Tijl. Beyen wijst er anderzijds op dat in 1914-1918 een nieuwe Belgische patriottische Uilenspiegel ontstond die in Franstalige maar ook in Vlaamse kringen het verzet tegen Duitsland symboliseerde.

Met de opvoering van Anton Van De Veldes nieuwe “Tijl” in 1926 ging de katholieke recuperatie van Uilenspiegel nog een stapje verder. Ondanks het moderne kleedje van het toneelstuk ging het in wezen om een anti-Belgische en vooral reactionaire Tijl. Weliswaar werd ook de

“Belgische” Uilenspiegel, die verder bleef leven, aan het “ras” gekoppeld⁴, maar Beyen maakt overtuigend duidelijk dat de Vlaams-nationalistische Tijl fascistoïde en antisemitische trekken begon te vertonen. Geen wonder overigens dat in die anti-moderne context de figuur van Nele volgens Beyen “eerder en vollediger” dan Tijl in de Vlaams-nationalistische canon kon geïntegreerd worden. Nog een aspect van dat reactionaire: Uilenspiegel werd in de dertiger jaren meer en meer “gedehumoriseerd” ten voordele van de zgn. “gulle Vlaamse lach”. Dat Tijl ook ter linkerzijde opdook, woog overigens tijdens het interbellum niet op t.o.v. zijn “proliferatie” in de rechtse katholieke vleugel van de Vlaamse Beweging. Beyen merkt daarbij op dat Tijl in die linkse context trouwens zelden een revolutionaire boodschap verkondigde. Meer dan symbool was hij hier icoon, en trad hoogstens op als leutige fascistenjager (daarbij eerder verwijzend naar het volksverhaal van vóór De Coster).

Tijdens de oorlogsperiode werd het Uilenspiegel-motief nog populairder, en dit binnen de “meest antagonistische politieke vertogen”. Er was een nationaal-socialistische lezing, een Vlaams-nationalistische, er was de Tijl van het verzet (ook het rechtse verzet), degene die door de Belgen in Londen gebruikt werd, er was de guitige “Tijl tegen den Mof”... en er was de commerciële Tijl (een neutrale heruitgave van De Coster haalde hoge oplagen). Na de bezetting, aldus Beyen, ging Uilenspiegel voor een paar jaar on-

³ Antwerpen, Opdebeek, s.d. (1899?).

⁴ Beyen had nog kunnen verwijzen naar *Thyl et la Race* van Maurice Gauchez (Brussel, La Renaissance d'Occident, 1927).

dergronds in het Vlaamse anti-repressie-milieu maar kwam via en dankzij een bijzondere “katholieke fase” (scouts, Katholieke Landelijke Jeugd enz.) weer in het gewone Vlaams-nationalisme terecht. Parallel met de verwezenlijking van een aantal Vlaamse eisen verdween hij vanaf de jaren '60 echter naar de marges van dit discours. Beyen wijst er overigens op dat de breuklijnen binnen het Belgische politieke landschap zelfs in die “katholieke” naoorlog beletten dat Uilenspiegel door één strekking gemonopoliseerd werd. Integendeel, de “Belgische” Uilenspiegel kreeg een (voor een stuk literaire) “tweede adem”, gepaard aan kritieken over de recuperatie van zijn “geuzentrommel door de Vlaamse Militanten Orde” (L. Dupont in 1968). Tijdens de zestiger jaren ontwikkelde zich ook nog een nieuwe rebelse, gauchistische Uilenspiegel.

In een volgens Beyen meer en meer gedemocratiseerd en ontzuild politiek landschap werd en wordt Uilenspiegel tenslotte echter quasi definitief een object voor “verzamelaars, antiquaren en andere liefhebbers”. Deze “secularisering” verklaart de auteur met wat hij noemt een wereld waarin “de levensbeschouwingen hun karakter van dogma's hebben verloren”.

In zijn besluit vat Beyen nog even het analyserooster van zijn zoektocht naar Uilenspiegel – de Uilenspiegel van De Coster! – samen: een verklaring zoeken voor diens succes in het Vlaams-nationalistisch discours. Zijn hypothese: Uilenspiegel droeg in zich “die combinatie van historiciteit en anti-historiciteit die het romantisch-nationalistisch spreken – en in zeer sterke mate ook het Vlaams-

nationalistisch spreken – over het verleden kenmerkte” en waarbij het specifiek-historische, het contingente eigenlijk werd weggemoffeld ten voordele van het “eeuwige”, het Vlaamse “wezen” als dusdanig. Dat “asse van Claes”-motief, de trouw aan de voorouders, was trouwens kenmerkend voor het anti-moderne reactionaire klimaat van de jaren '30.

Waarom beschikt Tijl dan vandaag, nu precies een kloof lijkt gegroeid tussen heden en verleden, nog steeds over een relatief hoog herkenningssgehalte? Volgens Beyen heeft dat te maken met een krachtige literaire en folkloristische traditie en een moderne “tijdloze” – wat iets anders is dan “eeuwige” – lezing van de Uilenspiegel-figuur.

Voor wie het tenslotte niet begrepen had, toont de auteur in het nawoord nog eens zijn blote kont aan de De Coster-verreerders. Van een Vlaams-nationalistisch en katholiek “misbruik” van het Uilenspiegel-motief kan geen sprake zijn vermits de “*Légende*” van De Coster “fundamenteel een aantal romantische, anti-moderne elementen [bevatte], die een sterk reactionair potentieel in zich droegen”. Beyen had het over het misprijzen van het specifiek-historische. Begaat hij hier zelf die fout niet? Of wil hij beweren dat de “*Légende*” in de specifieke context van de jaren 1870 in België een reactionair boek was? Kan een progressief motief echt niet gedenatureerd worden, zoals het “*Front National*” van het linkse Franse verzet door Le Pen werd “gestolen”? En als er dan toch geen sprake zou zijn van “misbruik” van de “*Légende*”, kan dan ook niet de troublante vraag gesteld worden of het onmiskenbaar *progressief* element ervan niet ergens in

het Vlaams-nationalistische discours is doorgedrongen ?

Ondanks de dikwijls bijzonder overtuigende analyse van Beyen, is het laatste woord hier dus wellicht nog niet gezegd.

Dirk Martin

MARC DEPAEPE

«De pedagogisering achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar»

Louvain/Amersfoort, Acco, 1998, 285 p.

Le livre de Marc Depaepe fait partie de ces ouvrages qui interpellent, déconcertent et qui, une fois lus et relus, ne laissent pas indifférent. Et cela non seulement parce que cette étude, qui peut être utilisée comme un véritable manuel, offre une synthèse claire, récente et complète sur l'histoire du mouvement pédagogique de 1740 à nos jours, mais surtout parce que cette histoire comporte une dimension sociale et culturelle fort intéressante. A ce titre, l'étude de M. Depaepe reverse certains *a priori* de départ, soulève de nouvelles interrogations, ouvre de nouvelles perspectives !

Rappelons tout d'abord que cet ouvrage, issu d'un cours donné au sein de la section Histoire de la Pédagogie de la KUL, est le fruit de 20 ans de recherches menées principalement par l'auteur dans le domaine de l'histoire de l'enseignement et de la pédagogie. Aussi, retrouve-t-on dans cette étude la clarté didactique du professeur et la maîtrise scientifique du chercheur.

D'emblée, M. Depaepe inscrit ses recherches dans un cadre conceptuel assez

développé : délaissant l'histoire 'galerie' consistant à décrire de façon quelque peu encyclopédique et linéaire les idées et les pratiques des 'grands pédagogues', Depaepe opte pour une histoire sociale et culturelle de la pédagogie; ce qu'il appelle plus communément la "pédagogisation" (*Pädagogisierung* en allemand) de la société. Il s'agit désormais pour l'historien d'étudier l'influence croissante de la pédagogie dans la vie quotidienne des enfants et des adolescents, en se livrant à une véritable enquête anthropologique et ethnologique du 'fait éducatif'. Ainsi, le chercheur est notamment convié à étudier, outre le phénomène de scolarisation graduelle de la société en tant que telle, l'éducation familiale, les mouvements de jeunesse, la littérature enfantine, les 'cultures jeunes', etc.

Contrairement au paradigme moderniste qui insiste invariablement sur les progrès continus d'une école et d'une pédagogie devenant de plus en plus 'libératrices', l'auteur, fort influencé en cela par Michel Foucault, conçoit l'histoire de la 'mentalité pédagogique' en termes de permanences et de changements, de continuités et de discontinuités, de structures et de ruptures. Cela n'empêche toutefois pas M. Depaepe de dégager, au-delà des événements accidentels, une 'grammaire' de la pédagogisation, sorte de structure presque immuable, principalement basée sur l' 'infantilisation', sur la relation d'autorité, sur la socialisation aux normes dominantes et, surtout, sur cette tension dialectique incessante entre l'élargissement de l'autonomie individuelle et le renforcement de la contrainte collective qui traverse tout le mouvement pédagogique depuis le XVIIIe siècle jusqu'à

notre questionnement post-moderniste. Enfin, cette histoire de la pédagogisation graduelle de la société, qui se déploie dans la longue durée, est étudiée en corrélation étroite avec d'autres processus culturels tels que la modernisation, la civilisation (Elias), la disciplinarisation et la normalisation (Foucault) des comportements et des conduites.

Muni de cette véritable grille conceptuelle, Depaepe découpe son histoire de la 'généalogie de la mentalité pédagogique' en trois grandes périodes, renfermant chacune leurs contradictions propres : la période romantique et des Lumières (1750-1840), celle du capitalisme, du libéralisme et de la 'démocratie bourgeoise' (1840-1914), enfin, celle s'étalant de l'hégémonie à la disparition progressive des 'grandes idéologies' (de 1914 à nos jours). Ces trois grands 'temps pédagogiques' sont traités de la même façon par l'auteur, qui les aborde du général au particulier, de l'exposé des discours théoriques à l'analyse de la réalité vécue au quotidien. Ainsi, après avoir replacé chaque période dans son contexte socio-culturel, il passe en revue les différentes idées et pratiques pédagogiques de l'époque, pour aboutir au développement du 'cas' belge.

La pédagogisation de la société trouve son origine dans les processus de modernisation et de civilisation qui caractérisent l'époque des Lumières et du romantisme (1750-1840). Ce phénomène de modernisation, œuvre de la bourgeoisie qui s'efforce d'occuper le pouvoir depuis la révolution française, poursuit essentiellement une triple finalité philosophique dans les domaines de l'éducation et de

l'instruction : l'instruction, basée sur les lumières de la raison, doit émanciper l'individu, ouvrir la voie à l'autonomie du sujet pensant (Kant); l'éducation est également conçue comme un instrument de mobilité (Condorcet) ou de reproduction sociale (Destutt de Tracy); enfin, l'éducation doit permettre l'auto-développement de l'humanité comme sujet de l'histoire (Hegel). Sur le plan plus proprement pédagogique, M. Depaepe, certes, démontre que le projet éducatif d'auteurs comme Rousseau, Fröbel et Pestalozzi consiste à libérer les dons innés de l'enfant, à laisser s'éclorer la véritable nature de l'individu, par un recours constant à un enseignement attractif, pratique et adapté à l'âge de l'élève. Néanmoins, la relation pédagogique reste, en partie encore chez ces 'grands pédagogues', basée sur l'infantilisation, la moralisation, la disciplinarisation et l'inculcation des normes dominantes. C'est ce modèle éducatif qui, à l'époque, est pratiqué dans les écoles et dans toutes les autres formes de pédagogisation de la société (dans les familles, les mouvements de jeunesse, la littérature enfantine, etc.). Bref, le siècle de l'*Aufklärung* entend former des citoyens peut-être autonomes et responsables, mais respectant surtout le nouvel ordre social qui, peu à peu, se substitue à l'Ancien Régime !

Au cours de la période allant de 1840 à 1914, le processus de pédagogisation se poursuit dans un contexte socio-culturel dominé par la bourgeoisie, mais connaissant néanmoins à l'approche de la Première Guerre mondiale un lent phénomène de démocratisation : extension du droit de vote, premières lois sociales, généralisation de l'instruction pour tous,

etc. Certains pédagogues dits ‘réformateurs’ participent également à ce mouvement de fond en se faisant les apôtres d’une ‘éducation nouvelle’, centrée sur les besoins vrais de l’élève (*Pädagogik vom kind aus*), capable d’(auto)épanouir de façon harmonieuse toutes les facultés de l’individu par l’emploi de méthodes actives, adaptées aux rythmes de croissance de l’enfant. Effectivement, la psychologie expérimentale tente d’apporter à la fin du XIXe siècle une légitimité scientifique à cette pédagogie dite ‘nouvelle’, notamment en démontrant les différents stades de l’évolution psychophysiologique de l’enfant. Cette meilleure connaissance de l’enfant permet à ces ‘réformateurs’, non pas de changer l’ordre établi – sauf pour les communistes, les socialistes et les anarchistes –, mais de mieux intégrer la population au sein de la ‘démocratie bourgeoise’ de l’époque (*burgelijke democratie*), de pratiquer ce que M. Depaepe appelle une socialisation adaptée (*aangepaste socialisatie*). Ainsi la pédagogie de Georg Kerschensteiner consiste à former des ouvriers qualifiés au service de l’empire allemand, celle de John Dewey à préparer les élèves à l’*‘american way of live*’, celle d’Ovide Decroly à intégrer les ‘anormaux’ au sein de la société, etc. Poursuivant sa quête de déconstruction du mythe réformiste, Depaepe souligne également que ce courant dit de l’‘école nouvelle’ ne doit pas tellement se lire en rupture avec le passé pédagogique, mais bien plutôt en continuité avec celui-ci. Enfin, l’auteur se demande si l’éducation ‘expérimentale’ a réellement profité aux élèves ou ... plutôt à la reconnaissance professionnelle des pédagogues eux-mêmes ?

Dans la pratique, l’éducation et l’enseignement ont surtout joué un rôle de domination et de contrôle social, en inculquant aux élèves, par la contrainte, la discipline et l’autorité, l’ensemble des règles, des normes et des croyances constituant la substantialité de la culture dominante de l’époque (obéissance, sobriété, hygiène, etc.) : la littérature enfantine diffuse une morale conformiste et rigoriste; les jouets préparent les enfants issus des milieux aisés à assumer des postes à responsabilité; les mouvements de jeunesse et l’école s’emploient à faire accepter, à faire aimer même, l’ordre social, etc. Dans ce contexte, Depaepe démontre que les réformes pédagogiques menées par les élites – croyantes ou non – pour ouvrir l’école sur la vie réelle (*de school voor het leven*) consistaient en fait à améliorer la finalité moralisatrice de l’institution scolaire. Cependant, en résistance à cette emprise croissante de la pédagogisation dans leur vie, certains jeunes développent une ‘contre-culture’.

Dans la dernière partie de son ouvrage, M. Depaepe étudie le processus de pédagogisation de la société, de sa massification au cours de l’entre-deux-guerres à sa remise en cause actuelle, dans un contexte évoluant de la mobilisation de masse à la consommation de masse, du rigorisme contraignant des normes morales et du pouvoir ‘sacrificiel’ des ‘grandes idéologies’ concurrentes, au doute post-moderniste, à la perte de repères et au repli sur la sphère privée caractérisant notre société contemporaine. Toutes ces mutations ont également affecté les domaines de la culture, de l’éducation et de l’enseignement.

Bien que ces évolutions soient perceptibles dans le long terme, l'auteur nous rappelle cependant que la période allant de 1914 à nos jours est surtout marquée par une opposition constante, tant au niveau des idées que des pratiques pédagogiques, entre une éducation 'dirigiste' (*führen*) et 'libérale' (*wachsenlassen*), entre une sujétion et une libération de l'individu. Ainsi, pendant l'entre-deux-guerres, si quelques partisans de l' 'école nouvelle' (Steiner, Neill, Freinet et Korczak) tentent de mener en marge de la société des expériences originales d'auto-éducation, d'auto-gouvernement (*selfgovernment*) et d'enseignement coopératif, d'autres membres de ce mouvement font preuve de plus de conformisme social (Washburne, Parkhurst, Ferrière). Mais, pour Depaepe, le courant prépondérant aux cours des années 1920-1930 est celui d'une pédagogie normative, dont le but est de soumettre l'individu à la collectivité ou à l'idéologie dominante – que celle-ci soit de nature marxiste-léniniste, chrétienne ou fasciste – par une éducation dirigiste et autoritaire. Bien sûr, des nuances et des oppositions traversent ce mouvement normatif, mais tous renvoient à une hétérodétermination de l'individu. De même, l'approche 'expérimentale' de l'éducation est déterminée à cette époque par des finalités sociales, qu'il s'agisse de la sélection méritocratique par les tests ou de l' 'hygiénisme racial' des nazis. Quant à la vie quotidienne, elle est dominée jusqu'aux années 1960, en tout cas en Flandre, par une morale 'conservatrice', notamment véhiculée par des associations de masse de plus en plus nombreuses. Ces normes répressives seront remises en question au cours des années 1960, au profit d'un épanouis-

sement de l'autonomie individuelle, d'une abolition de la frontière entre adultes et enfants, d'une éducation antiautoritaire, etc. Dans les années 1970, certains auteurs (Freire et Illich) iront même jusqu'à plaider en faveur d'une suppression de la pédagogisation de la société. L'auteur se demande alors si ces années 60-70 marquent réellement la fin de la pédagogisation et si les années 80 ne se caractérisent pas plutôt par un retour à plus de normativité.

En définitive, M. Depaepe nous livre ici une solide synthèse, intelligemment construite et longuement méditée, sur l'histoire sociale et culturelle des idées et des pratiques pédagogiques. Au passage, l'auteur remet en question certains stéréotypes du passé, souvent idéalisé, de l'acte pédagogique, ce qui rend son travail plus intéressant encore. Néanmoins, les nuances et les interrogations qui traversent constamment cette étude ne permettent pas véritablement de dégager, dans la longue durée, les évolutions et les transformations du processus de pédagogisation de la société. Quelles sont les grandes modifications subies par ce mécanisme entre le XVIIIe siècle et les années 1960 ? En outre, on peut se demander si nous ne sommes pas en train de franchir une nouvelle étape de ce processus culturel avec l'essai de redéfinition d'un projet de socialisation –notamment avec le 'retour' de l'éducation civique –, censée répondre à certains problèmes contemporains tels que la montée de l'exclusion sociale, du racisme et de la violence ? L'enjeu de cette 'redéfinition' n'est pourtant pas inconnu à l'auteur : il s'agit de (ré)inventer, à l'aube du XXIe siècle, un nouvel équilibre entre

l'épanouissement de l'individu et son intégration au sein de la collectivité, dans un contexte social dominé par le multiculturalisme et le pluralisme. Du reste, une des leçons principales de l'étude de M. Depaep ne consiste-elle pas, précisément, à nous rappeler que, sous l'angle pédagogique, ce processus d'équilibration' a toujours été continu, pluriel, précaire et relatif ?

Baudouin Groessens

JO TOLLEBEEK, GEORGI VERBEECK & TOM VERSCHAFFEL (RED.)

«De Lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver»

Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1998, 635 p.

(Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, series A / vol.24).

Na bijna veertig jaar dienst aan de Katholieke Universiteit Leuven, legde professor Reginald de Schryver op 17 oktober 1998 zijn ambt neer. Bij de afscheidsviering werd de emeritus een *Liber amicorum* overhandigd waarin een keure van Belgische historici, uit diverse historische subdisciplines, hun pennevruchten aan hem opdragen. De band telt meer dan zeshonderd pagina's en kwam tot stand onder redactie van de jonge garde historici van de KULeuven, die trouwens zelf door de Schryver zijn opgeleid. Vierendertig opstellen zijn erin gebundeld.

Niet alleen collegae-emeriti van diverse Belgische universiteiten, zoals Jean Stengers, Herman van der Wee, R.C. van Caenegem of W. Prevenier, leverden een bijdrage, ook enkele grote namen uit het buitenland zijn in de bundel opgenomen. Ze weerspiegelen daarmee de Schryvers internationale contacten en uitstraling.

Uit Nederland vinden we opstellen van A.E.M. Jansen, H.W. von der Dunk, Pim den Boer en E.H. Kossmann. Ook Franse, Duitse, Spaanse en Amerikaanse collegae eren de Leuvense hoogleraar met artikels over zeer uiteenlopende onderwerpen.

Naar analogie met de evolutie van de Schryvers loopbaan en historische belangstellingsterreinen, is het boek gestructureerd in drie grote delen: bijdragen omtrent de politieke geschiedenis van het Ancien Régime, de geschiedenis van de Vlaamse Beweging en over historiografie. Zoals de titel al verraadt is de overkoepelende thematiek de historiografie, de geschiedenis van de geschiedschrijving, waarin de Schryver zich de laatste decennia heeft verdiept. Dit mondde overigens uit in het standaardwerk *Historiografie. Vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa*, een even compact als erudiet overzichtswerk dat reeds verschillende herdrukken kende en verplichte lectuur is voor elke geschiedenisstudent.

Sommige auteurs variëren op reeds bekende thema's uit hun oeuvre. Zo schreef Jean Stengers een even interessant als onderhoudend artikel over de historicus en de *horror vacui*, de blinde vlekken in de geschiedenis waarvoor geen bronnen voorhanden zijn, en die door de historicus toch moeten beschreven worden. Andere auteurs, zoals Erik Defoort, raken dan weer nieuwe thema's aan. In zijn bekende empatische stijl brengt hij een eerste luik van een later te verschijnen biografie van ene Tony Simon-Wolfskehl, die als vriendin van Carl Einstein bevoorrechte getuige was van de ontwikkeling van het Duitse expressionisme in de jaren twintig. Het geheel wordt voorafgegaan door een bio-

bibliografie van Reginald de Schryver, geschreven door Jo Tollebeek. De schets van de Schryvers ontwikkeling als historicus en hoogleraar wordt daarin gekruid met heel wat wetenswaardige details uit de jeugd en het professoraat van de gevierde emeritus.

In de schaduw van de puur historiografische opstellen zijn er ook bijdragen over de theorie of de epistemologie van de historische discipline, maar ook daar primeert het historiografische perspectief. Bijzonder boeiend vond ik het artikel *Vives' View on Historiography* van Jozef IJsewijn, of de bijdrage van Raoul Bauer over de pioniersrol van de Giovanni Battista Vico voor de geschiedtheorie.

Wat er zo aantrekkelijk is aan deze bundel, is de bonte diversiteit, de kwaliteit en de veelzijdigheid ervan. Het opzet van dergelijke verzameling was ongetwijfeld het wijdse blikveld van de Schryvers historische interesse te weerspiegelen. Vertrouwd als hij is met de meest uiteenlopende periodes in de West-Europese historiografie, neemt de emeritus beslist een vooraanstaande plaats in in de internationale gemeenschap van historici. In onze tijd van intellectuele en academische versnippering is de Schryvers veelzijdigheid een antwoord op de zo vaak gehoorde klacht dat historici zich hebben ingegraven in hun eigen specialismen, ten koste van de interdisciplinaire dialoog binnen de academia. Het soort all-round historicus dat de Schryver is geweest en hopelijk nog vele jaren zal blijven, zou op die manier een voorbeeld en een richtsnoer voor de toekomstige generaties historici kunnen zijn.

Willem Erauw

III. Migraties / Migration

ANNE MORELLI (ED.)

«Les émigrants belges. Réfugiés de guerre, émigrés économiques, réfugiés politiques ayant quitté nos régions du XVIème siècle à nos jours»

Brussel, EVO, 1998, 344 p.

Anne Morelli voorstellen hoeft niet meer. Na enkele goed verkopende bundels over immigratie en vaderlandse mythen heeft ze een nieuw compilatiewerk geredigeerd over Belgische emigranten, over landgenoten dus die België hebben verlaten en hun geluk elders hebben gezocht. Achtien historici, vooral van de ULB en de KU Leuven, werkten aan haar boek mee: zowel jonge onderzoekers, wier bijdrage een samenvatting is van hun licentiaatsverhandeling, als ervaren vorsers, waaronder ook enkele Fransen. Het samenbrengen van deze verschillende auteurs is op zich al een mooie verdienste. Met deze ploeg slaagt Morelli erin om een zeer gevarieerd beeld te geven van de Belgische emigratie.

Hoewel we vandaag veel meer met immigranten geconfronteerd worden, was België voor de Eerste Wereldoorlog vooral een emigratieland. Nu nog zou er, volgens een zeer grove schatting, zo'n half miljoen Belgen in het buitenland wonen (p. 193 – een definitie van 'Belg' ontbreekt jammer genoeg). Talloze Belgen weken uit om de economische uitzichtloosheid en de structurele stagnatie te ontlopen. In hun nieuwe vaderland hoopten zij betere toekomstperspectieven en hogere lonen te vinden. Sommigen, die in België geen enkele kans zouden gemaakt hebben op sociale promotie, schopten het in de Nieuwe Wereld tot grondbezitter.

Anderen, bv. seizoenarbeiders, werden in de emigratie geconfronteerd met levensomstandigheden die nog erbarmelijker waren dan wat ze thuis gewoon waren.

De meeste Belgen weken uit naar de buurlanden, vooral naar Frankrijk. Enkele tienduizenden staken de Atlantische Oceaan over. Verrassend veel Belgen trokken naar het tsarenrijk. België was rond de eeuwwisseling immers de grootste buitenlandse investeerder in Rusland. Het cijfer van 22.500 Belgen die er in 1910 leefden, naderde het aantal Belgen in de VS en oversteeg dat in Congo of Argentinië. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam de belgicisering van de kolonie goed op gang, en aan de vooravond van de Congolese onafhankelijkheid woonden er bijna honderdduizend landgenoten.

Maar Belgen emigreerden niet alleen om economische redenen. Officiële kolonisatieplannen lokten honderden Belgische families naar Latijns-Amerika, en in de achttiende eeuw werd het Banaat, dat door de Habsburgers op het Ottomaanse rijk was veroverd, bevolkt door meer dan duizend Luxemburgse families. Ook oorlog bracht de Belgen op de been : in 1914 vluchtte 20 % van de bevolking naar Nederland, en in mei 1940 verliet haast één Belg op twee zijn woonplaats. De grootste politieke migraties uit België (sinds de Opstand en de val van Antwerpen ?) vonden plaats na beide wereldoorlogen : enkele honderden activisten trokken na 1918 naar Duitsland en Nederland, enkele duizenden collaborateurs na 1944 naar Oostenrijk, Ierland, Spanje en vooral Argentinië.

Dit heterogene onderwerp maakt van Morelli's compilatie een kaleidoscoop

van emigratiegolven en –periodes. Elke auteur geeft een synthese, zonder daarin aan een strikte vraagstelling gebonden te zijn. Niettemin keren interessante aspecten regelmatig terug, zoals bv. de attractiviteit van het gastland of de karakterisering van de Belgische migranten door de autochtone bevolking. Uiteraard zijn er kwalitatieve verschillen tussen de bijdragen. E. Hélin behandelt bijna uitsluitend de levensomstandigheden van de steenbakkers, jammer genoeg ten koste van hun migratiebewegingen. C. Van Everbroeck geeft nergens aan hoeveel mensen België ontvluchtten na 1918 (uitgezonderd het aantal vluchtelingen in Duitsland in noot 18), wat soms doet uitschijnen dat alle activisten emigreerden. Ook op het artikel van Isabelle Wanson, over Belgische migranten de dag van vandaag, zou men veel kritiek kunnen geven. Zij baseert zich op een beperkt aantal interviews en vooral (meer dan de helft van haar verwijzingen) op het blad *Téléoustique*.

Over het algemeen zijn de bijdragen zeer degelijk, vaak een synthese van vorig onderzoek. Het is daarom ook jammer dat men niet verder is durven gaan. Het boek had ongetwijfeld nog een meerwaarde gekregen door een comparatieve benadering, een specifiekere vraagstelling en de aansluiting bij het internationale emigratie-onderzoek.

Een zuiver wetenschappelijke benadering was echter niet de bedoeling van Morelli, die zich duidelijk op een groter publiek richt. Op zich vormt dat geen enkel probleem. Toch heeft menig historicus moeite met de engagerende stijl die we intussen van haar gewoon zijn. De conclusies van haar vorige bundels winden er geen doek-

jes om. Haar geschiedenis van vreemdelingen en emigranten in België⁵ besluit dat “*en réalité, nous sommes tous des ‘immigrés’*” (en haar overzicht van de grote mythes uit de vaderlandse geschiedenis is geschreven “*pour ne pas être dupes des prochains mythes en construction!*” (citaten van p. 342). Ook dit werk over emigratie is geschreven met knipogen naar het heden. Af en toe kan het geen kwaad om te beseffen dat “*bien avant l’immigration maghrébine et turque et plus récemment polonaise et philippine, les femmes belges étaient connues des français comme de bonnes ‘bonnes à tout faire’*” (p. 86). Maar voor een historica die in de inleiding haar voorgangers verwijt geschiedenis te gebruiken als “*une représentation d’éléments choisis à usage politique immédiat*” (p. 4), trekt Morelli gevaarlijke conclusies. Emigratiegeschiedenis “*peut être aussi objet de réflexion sur les droits que nous nous accordons mais que nous refusons aux autres*” (p. 335). Als we geschiedenis alleen gebruiken voor dit niveau van besluiten, kan men met de slechte ontvangst die Belgische emigranten hebben genoten in hun nieuwe vaderland, evengoed xenofobie tegenover immigranten in België rechtvaardigen. En dat kan toch niet de bedoeling zijn?

Idesbald Goddeeris

IV. Histoire politique / Politieke geschiedenis

VÉRONIQUE LAUREYS, MARK VAN DEN WIJNGAERT, LUC FRANÇOIS, EMMANUEL GERARD, JEAN-PIERRE NANDRIN & JEAN STENGERS (DIR.)

«L’histoire du Sénat de Belgique de 1831 à 1895»
Bruxelles, Racine, 1999, 470 p.

Vers la fin du XIXe siècle, un certain Georges Masset, rédacteur à la très progressiste *Réforme*, en coquetterie avec la Haute Assemblée, avait coutume d’introduire ses éditoriaux par un *Delenda Carthago* à sa manière: “En attendant qu’on le supprime, le Sénat s’est encore une fois réuni hier...”. Un siècle s’est écoulé depuis, et le Sénat de Belgique, comme le canard de Robert Lamoureux, est toujours en vie après avoir traversé deux conflits mondiaux et quelques révisions constitutionnelles ardues.

Cela valait bien qu’on lui consacre une étude exhaustive, quoique de circonstance. Celle-ci vient peut-être d’autant mieux à son heure qu’une majorité de nos décideurs politiques espère avoir donné à l’Etat – et donc aux structures qui en forment la colonne vertébrale – un cadre normatif stabilisé. Cet ouvrage collectif de près de 500 pages, mûri pendant deux longues années, associe les contributions d’historiens appartenant à plusieurs universités et de collaborateurs attachés à l’institution en question.

⁵ A. MORELLI (ed.), *Histoire des étrangers et de l’immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Brussel, EVO, 1992 – Nederlandse vertaling: *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*, Leuven, Kritak, 1993.

Il convient d'attirer l'attention du lecteur sur les articles de Jean-Pierre Nandrin, qui se penche à la fois sur "L'origine du bicaméralisme belge en 1830-1831" et sur "La réforme constitutionnelle du Sénat en 1921", ainsi que sur celui de Jean Stengers, consacré à "La Constitution de 1831 et son application"⁶. Les auteurs s'attachent en effet à décrire la genèse de cette assemblée, la philosophie qui a présidé à sa naissance et qui a inspiré son mode de fonctionnement. Si, inspiré par l'exemple anglais et les théories de Montesquieu, les membres du Congrès national penchaient dans leur grande majorité pour le système bicaméral, ils savaient que le Sénat deviendrait quasi fatalement – la société de l'époque étant ce qu'elle était – le fief de l'aristocratie terrienne.

De fait, de 1831 à 1893, il comporta presque toujours en son sein une majorité de nobles, le cens d'éligibilité ayant été fixé au niveau (très élevé) de 2.116 francs-1832. Les 'Démocrates' de l'époque, qui n'avaient pu obtenir l'assemblée unique, avaient toutefois réussi à enlever le principe de l'élection directe, avec un corps électoral identique à celui de la Chambre. Les deux chambres possédaient par ailleurs des compétences identiques et l'institution sénatoriale devait être "conservatrice, modératrice et conciliatrice". Comme le soulignent Jean-Pierre Nandrin et Micheline Libon ("Le Sénat de 1893 à 1918"), comme le montre la recherche de Luc François ("Le Sénat de 1831 à 1893"), la situation

demeura pratiquement inchangée jusqu'à la révision constitutionnelle de 1921. On s'était contenté en 1893 d'introduire une nouvelle catégorie de représentants, les sénateurs provinciaux, tout en abaissant le cens de 2.116 à 1.200 francs. En outre, l'électorat se distinguait désormais de celui de la Chambre suite à l'application d'un critère d'âge différencié : 30 ans pour le Sénat, 25 pour la Chambre. S'il faut en croire les auteurs, les effets de ces mesures s'avèrent "quasiment nuls" et cette assemblée demeura comme auparavant le bastion du conservatisme distingué.

Le toilettage constitutionnel de 1921 était, lui, censé revitaliser le bicaméralisme classique en lui instillant une dose de démocratie. Dans le cas qui nous occupe, on s'appliqua surtout à créer différentes catégories d'éligibles qui reposaient sur la présomption de connaissances administratives particulières. Lesdites connaissances résultaient, d'après Carton de Wiart, "de certaines professions (directeurs d'entreprises industrielles, professeurs d'enseignement supérieur,...) ou de certaines fonctions publiques (ex-ministre, membre d'un Conseil provincial, d'un collège des bourgmestre et échevins,...)". Le critère de fortune ne disparaissait pas pour autant. Le nouvel article 56bis de la Constitution stipulait que les propriétaires dont le revenu cadastral s'élevait à 12.000 francs figureraient parmi les éligibles de même que les contribuables payant au moins 3.000 francs d'impôts directs.

⁶ Jean Stengers avait déjà abordé l'histoire de cette institution dans *La réforme du Sénat. Acte du colloque organisé à la Maison des Parlementaires le 6 octobre 1989 par le Centre de droit public de la Faculté de Droit de l'Université libre de Bruxelles*, Bruxelles, Bruylant, 1990. Sa communication s'intitulait "Les caractères généraux de l'évolution du Sénat depuis 1831".

L'article 56bis ne fut abrogé qu'en 1985... Pour la petite histoire – mais s'agit-il vraiment de petite histoire ? –, la part des discours prononcée en néerlandais au Sénat avant 1919-1920 s'élevait très exactement à 0 %. Elle grimpa progressivement à 11-12 % vers 1929-1930 pour se stabiliser à un peu plus de 40 % durant les années cinquante. Le français conserva partout, jusqu'à la session de 1959-1960, une légère prédominance. Puis l'explosion de la question communautaire mit un terme à cette situation.

Entre-temps, la Haute Assemblée, dominée par la noblesse ou démocratisée vaille que vaille, avait rempli dans le royaume de Belgique la fonction qu'on en attendait. L'usage fit qu'elle se réserva plutôt un rôle de contrôle et de sanction du gouvernement, la Chambre l'emportant très nettement et très rapidement dans l'élaboration des matières législatives. Le Sénat ne fit par exemple longtemps qu'un usage très modéré de son droit d'initiative : à peine 20 propositions de loi y furent déposées entre 1831 et 1893. Il connut certes des moments pénibles, comme lorsque des anciens combattants excédés pénétrèrent de force dans ses murs (29 juillet 1920). Ou quand il dut, en 1944-1945, procéder à la levée de l'immunité parlementaire de douze des siens soupçonnés de collaboration après avoir été lui-même le point de ralliement de plusieurs manifestations du pouvoir occupant. La période d'entre-deux-guerres, finement analysée par Emmanuel Gerard ("Le Sénat de 1918 à 1970") l'avait vu impliqué dans différentes polémiques relatives à son objet, à son degré d'utilité aussi. Les socialistes songeaient à l'abolir afin d'augmenter l'efficacité du travail parlementaire; les droites catholiques et

libérales, au contraire, avaient souhaité le réformer pour lui donner une teinte corporative, seul moyen, à leur sens, d'assurer la "représentation des intérêts". Au bout du compte, toutes ces discussions ne servirent à rien et les choses restèrent encore en l'état quelques décennies après la guerre.

Selon Mark Van den Wijngaert ("Le Sénat de 1970 à 1995"), les révisions de la Loi fondamentale qui se succédèrent à un rythme soutenu depuis 1970 contraignirent la Haute Assemblée à descendre de son empyrée pour s'impliquer plus directement dans la transformation du paysage institutionnel. Son existence pouvait sembler mise en cause car de plus en plus de compétences de la 'représentation nationale' se voyaient transférées vers les Communautés et les Régions. Le Sénat joua finalement un rôle majeur dans le processus décisionnel qui allait aboutir en 1993 à la mise en place d'une Belgique fédérale. Il est symptomatique d'observer que le constituant lui demanda alors de servir de 'Chambre de réflexion' pour les débats agitant la société civile. Plusieurs constitutionnalistes déplorèrent le caractère tardif de cette réforme. De surcroît, ainsi conçue, cette transformation ne pouvait permettre à l'institution de remplir la mission d'un véritable Conseil fédéral où les deux grandes communautés culturelles du pays auraient été équitablement représentées.

Signalons encore que les lecteurs plus spécialement intéressés par l'histoire de l'édifice ou de ceux qui ont évolué sous ses lambris ne manqueront pas d'apprécier les contributions fouillées de Véronique Laureys ("Les princes de Belgique au Sénat"; "Le Sénat dans ses murs : un palais pour

une vénérable institution”; “Sources pour l’histoire du Sénat de Belgique”).

Enfin, les contemporanéistes orientés vers la politologie pourront consulter avec fruit les annexes de ce livre. Riches en renseignements variés, elles comprennent notamment la liste des sénateurs de 1831 à 1895, reprenant leurs dates de naissance et de décès ainsi que leur appartenance politique, la durée de leur mandat, leur province et arrondissement d’origine; la liste des présidents du Sénat, ainsi que celle des sénatrices depuis 1921 et celle des sénateurs depuis le 21 mai 1995; enfin, les résultats électoraux de 1831 à 1991.

Le Sénat de Belgique a-t-il, à l’heure présente, trouvé son point d’équilibre? Ou bien ne se trouve-t-il que dans une phase transitoire, préalable à de plus profondes transformations? Nous nous garderons bien de trancher.

Alain Colignon

H. PEEMANS-POULLET (ED.)

«La démocratie à l’épreuve du féminisme. Actes du colloque, Bruxelles, 13 et 14 mars 1998»

Brussel, Université des Femmes, 1998, 282 p.

Wat is de geloofwaardigheid van een democratie die vrouwen van een actieve politieke deelname uitsluit? Rond deze vraag organiseerde het vormingsinstituut “*Université des Femmes*” in maart 1998 een colloquium. Voorliggende bundel bevat de referaten die onderzoeksters uit binnen- en buitenland en diverse verantwoordelijken uit het politieke veld of de vrouwenbeweging er naar voor brachten. Het boek *La démocratie à l’épreuve du féminisme* leidt ons, zoals het gelijknamig colloquium, over een brokkelig geplaveid parcours.

De verschillende etapes in de Belgische kieswetgeving worden summier behandeld door Marie-Thérèse Coenen die haar overzicht van Olympe de Gouges tot de quotawet van Miet Smet overvloedig lardeert met vrouwonvriendelijke citaten. Eliane Gubin geeft interpretatieve beschouwingen bij het debat rond het vrouwenstemrecht vóór 1921. Zij toont aan dat in de verschillende standpunten electorale overwegingen en mysoginie meespeelden. Maar haar onderscheid tussen een mannelijk en vrouwelijk discours is te eenvoudig en verdringt de ideologische scheidingslijnen die zich onmiskenbaar in het debat aftekenden. Leen Van Molle stelde in haar referaat –waarvan de neerslag helaas in deze bundel ontbreekt – het historisch proces van de partijvorming centraal bij het zoeken naar een verklaringsgrond voor de onvoldoende politieke vertolking van het vrouwenbelang in parlementaire regimes. Door

het feit dat vrouwen tweemaal de trein van de partijvorming misten, werden zij gedwongen tot het werken binnen de drie grote ideologieën. Zij hanteerden daarbij wel vergelijkbare strategieën. De vorming van aparte feministische partijen – dat blijkt overigens ook uit het artikel van Renée Wagener verder in de bundel – was in West-Europa steeds een kortstondig verschijnsel, dat zelden een mandaat opleverde.

De referaten van drie buitenlandse historici uit het Franse taalgebied zijn op zich niet oninteressant maar hangen in deze bundel in het ijle. Wie ze niet overslaat, komt te weten dat in de periode 1791-1849 een duizendtal vrouwen (ca 10 % van het electoraat) in beneden-Canada stemrecht had op basis van persoonlijke eigendomsstitels (Nathalie Picard). De instanties die in periode 1965-1990 het politiek engagement van vrouwen in Canada aanzwengelden, werden volgens Jane Jenson in de jaren 1990 roemloos ten onder gebracht. Wie naast deze bijdrage het artikel legt van ere-senator Michèle Bribosia kan duidelijke parallellen met de Belgische situatie vaststellen. Eliane Viennot weerlegt het verband tussen de oude Salische wet die vrouwen van de troon uitsloot en de blijvende ondervertegenwoordiging van vrouwen in de Franse politiek.

De Belgische keuze voor een geïntegreerd beleid, dat zowel sensibilisatie als structurele maatregelen omvat (Rien Van Meensel), wordt in een aantal interessante bijdragen kritisch geëvalueerd. Ann Carton komt op basis van een bevraging tot de vaststelling dat vooral oudere vrouwelijke kiezers met een hogere opleiding zich in hun stemgedrag laten beïnvloeden

door de sensibilisatie onder de vorm van Stem-vrouwcampagnes. De quota's als structurele maatregel worden door de verdedigers van de pariteit sterk aangevallen. Berengère Marques-Pereira analyseert hun argumenten en stoot op een wezenlijk probleem van de democratie. Die weerspiegelt in haar verklaringen een vals universalisme en is de facto geconcipieerd rond het model van de mannelijke staatsburger. Olivier Paye beklemtoont de discrepantie tussen de theorievorming rond pariteit en het praktijkgerichte politieke denken van de Belgische vrouwelijke politici. Zij zien het systeem van de quota's als een werkzaam middel om het ideaal van de pariteit te verwezenlijken. Het artikel van Jo De Leeuw is een oproep om het paradigma van de democratie fundamenteel te herdenken. Een ambitieus voorstel waartoe in dit boek toch enkele aanzetten worden gegeven.

Ria Christens

V. Natie en nationalisme / Nation et nationalisme

JACQUES LEMAIRE & ANDRÉ MIROIR (DIR.)

«La Belgique et ses nations dans la nouvelle Europe»

Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles,
1997, 226 p.

L'association La Pensée et les Hommes, en collaboration avec le Centre d'Etude des Relations internationales et stratégiques de l'ULB, avait organisé les 6 et 7 décembre 1996 un échange de vues scientifique sous un intitulé qui aurait semblé un tantinet provocateur voici quelques années encore : "La Belgique et ses nations dans la nouvelle Europe". Mais la roue a tourné. L'évolution institutionnelle de l'Etat, les

déclarations lourdes d'arrière-pensées autonomistes (séparatistes ?) formulées par certains hommes politiques au nord du pays, l'émergence ou la réapparition de nouvelles nations sur la carte du Vieux Continent ont fini par susciter des questions quant au devenir de la Belgique.

Tout cela rendait nécessaire, sinon indispensable, une approche globale de la problématique. Ce n'est pas un effet du hasard si d'autres entités culturelles ou différentes personnalités ont éprouvé le besoin, ces dernières années, de se livrer à semblable démarche⁷. Les poussées répétitives de fièvre communautaire, fussent-elles limitées à un certain microcosme – toujours le même, mais désormais très proche des centres décisionnels – ne pouvaient manquer d'interpeller les cadres politiques et intellectuels francophones, qui réagirent à leur manière, par le verbe et par la plume.

L'ULB se devait d'apporter sa contribution à ce débat, et elle le fit en éditant les actes de ces journées à l'automne 1997. Précédés d'une mise en perspective générale effectuée par Hervé Hasquin et Georges Goriely, les textes s'articulent autour de deux axes de recherches : un questionnement sur les identités respectives des entités territoriales nées de la fédéralisation/communautarisation puis une réflexion sur le positionnement de celles-ci par rapport à l'Etat-nation et à l'Union européenne. Une

vingtaine d'auteurs ont ainsi eu l'occasion de s'exprimer. Que faut-il en retirer ?

Schématiquement, malgré le processus de distanciation structurelle des deux grandes communautés linguistiques qui se partagent le pays, on n'a pas relevé de recul significatif du sentiment d'appartenance des citoyens à la Belgique. Si l'avenir de l'Etat se joue indéniablement en Flandre, André Frogner et Lieven De Winter croient distinguer un hiatus important entre les élites politiques de cette région – de plus en plus autonomistes – et la majorité de la population.

Au niveau des régions précisément, les sensibilités locales conservent leur faix d'ambiguïtés. Examinant le cas wallon, Chantal Kesteloot relève la faiblesse du sentiment identitaire qui peine à s'affirmer en raison d'un contexte économique difficile, peu propice à générer un fort sentiment d'appartenance communautaire. En outre, l'identité belge demeure vivace dans les populations; elle continue à se superposer, sans frictions notables, aux sensibilités régionalistes des Wallons. De son côté, Jan Reynaers porte un regard très critique sur les initiatives des décideurs flamands en vue de la constitution d'une conscience nationale-flamande. Vus les résultats limités obtenus après des décennies d'efforts, il en conclut qu'il n'existe pas de tradition nationaliste en Flandre, pas plus

⁷ Citons, entre autres titres : ALAIN DIECKHOFF (dir.), *Belgique : la force de la désunion*, Bruxelles, Complexe, 1996; LODE WILS, *Histoire des nations belges*, Ottignies/Louvain-la-Neuve, Quorum, 1996; CHRISTIAN FRANCK, ANDRÉ-PAUL FROGNER, BERNARD REMICHE & VINCENT VAGMAN, *Choisir l'avenir. Wallons et Bruxellois, un destin commun*, n°1 de *La Revue générale*; PHILIPPE DESTATTE, *L'identité wallonne. Essai sur l'affirmation politique de la Wallonie (XIXe-XXe siècles)*, Charleroi, Institut Jules Destrée, 1997; *Le racisme : élément du conflit Flamands-francophones ?*, Bruxelles, Labor, 1998; etc..., etc...

qu'en Wallonie. Le lecteur francophone moyennement informé sera sans nul doute étonné de cette conclusion – en ce qui concerne le nord du pays à tout le moins. Mais l'auteur se flatte en la circonstance d'appréhender la situation en Belge, ne nourrissant pas de sympathie particulière envers un *Vlaamse Beweging*... qui n'en existe pas moins pour autant. Est-ce faire preuve de lucidité que d'ignorer par principe des faits gênants ? Nous en doutons.

Quant à l'identité bruxelloise, Simon Petermann doute de son existence, si ce n'est sous une forme résiduelle, semi-folklorique (Manneken-Pis, les Marolles et le Mariage de Melle Beulemans en constituent des survivances éminentes, avec les caricoles et l'humour belge bon enfant). Pour le reste, il voit dans le fait bruxellois un multiculturalisme, à dominante francophone, ainsi qu'une coexistence d'identités plurielles mais qui se mélangent peu. Si on aborde l'approche des sensibilités communautaires depuis le cadre régional, il faut bien constater que la situation demeure pour le moins nébuleuse. D'après André Miroir, l'identité francophone n'existe pas, si ce n'est par défaut, et elle ne pourrait de toute façon trouver ses marques qu'avec peine au sein de l'Etat fédéral.

La discrète communauté germanophone souffre, s'il faut en croire André Leton, d'un autre problème existentiel. Si son existence repose sur un critère objectif (l'appartenance à un territoire linguistique distinct), elle doit beaucoup, et d'abord la vie, à la Belgique. La disparition de celle-ci amènerait sa mort en tant qu'entité autonome... et, j'imagine, la perte des menus

avantages dont bénéficient les meilleurs de ses enfants.

Les interventions relatives à l'avenir – encore une fois grevées d'incertitudes – concernent la Région centrale, point de fixation de toutes les tensions identitaires mais également indispensable trait d'union. Alain Binet et Joël Kotek avancent sept scénarios d'évolution possibles, allant de Bruxelles – ville assiégée à la façon de Sarajevo (très peu probable) à Bruxelles – ville frontière dynamique en passant par Bruxelles – district européen. Cette dernière éventualité fait d'ailleurs l'objet du développement spécifique d'un contributeur, Eric Robert, qui déduit à partir de différents exemples puisés dans l'Histoire (la Sarre, Dantzig, Memel, Tanger, Trieste) “que les solutions d'internationalisation se sont toujours montrées sources de nouveaux conflits et que le statut international a toujours fini par être supprimé”.

La transformation du Sénat en une véritable Chambre des Etats donnant une représentation égale aux composantes territoriales de la Belgique aurait peut-être permis de réaliser la stabilisation attendue. Or, comme le fait remarquer Jérôme Sohier, on a été incapable de réaliser cette réforme, lui préférant une simple Chambre de réflexions, produit laborieux du compromis à la belge.

Huit communications traitent des relations extérieures des entités fédérées, ce qui témoigne du caractère multiforme de ces contacts. Les articles ont trait aussi bien aux liens développés par la Région wallonne avec la Catalogne ou le Mary-

land (Jean-Louis Six et François Perl) qu'à ceux assumés conjointement par la Belgique francophone et la francophonie institutionnelle (Françoise Massart-Pierard). Ces relations relèvent toujours de la dimension nationale pour la coopération transfrontalière (Nicolas Levrat) mais peuvent espérer à moyen terme être régulées par des normes européennes (Philippe De Bruycker). Tout cela, et de plus en plus, relève de l'ingénierie juridique européenne. Encore faut-il qu'elle existe pour que la Belgique fédérale puisse se positionner dans l'Union. C'est ce qu'espère Christian Franck, tout en craignant que les forces centrifuges ne 'défédèrent' l'Etat et perturbent ainsi le fragile équilibre instauré. Après avoir retracé la situation présente des systèmes fédéraux, Philippe Lauvaux, professeur à la faculté de Droit de l'ULB, estime en tout cas que ce mode de gouvernement est en mesure de fournir un modèle susceptible de permettre aux peuples belges de vivre ensemble. Sous deux réserves. La première, que ce soit un véritable fédéralisme, et non un trompe-l'œil commode permettant à un groupe ethnique de dominer un autre en toute bonne conscience. La seconde et la plus importante, qu'on admette que le système mis en place soit soumis à des tensions, à des remises en cause, même s'il suppose, au départ, "le maintien d'un minimum de vouloir vivre en commun".

Après avoir essayé de dégager la synthèse de l'ensemble des contributions, la rédactrice en chef du CRISP, Evelyne Leutzen, croit être en mesure de constater que "rien ne se profile à l'horizon de manière claire". C'est une opinion. Sans doute fonde-t-elle son jugement sur des études

de qualité, certes, mais segmentées et qui n'expriment la plupart du temps qu'une subjectivité très belgo-centriste, pour ne pas dire bruxello-centriste. On aurait aimé avoir quelques opinions flamandes sur la question. Le son de cloche eut peut-être été sensiblement différent. A défaut, le lecteur pourra toujours nourrir utilement sa réflexion en parcourant l'article de Miroslav Kusy (Université de Bratislava). Il traite du "divorce de velours" entre Slovaques et Tchèques...

Alain Colignon

LUC PAUWELS
«De ideologische evolutie van Joris van Severen (1894-1940). Een hermeneutische benadering»
Studie- en Coördinatiecentrum Joris van Severen, Ieper, 1999, 272 p. (Jaarboek 3)

In het ten geleide van dit Jaarboek wordt ons meegedeeld dat het van een misplaatste *political correctness* getuigt te vermelden dat de auteur van het boek hoofdredacteur is van het nieuw-rechtse tijdschrift TeKoS (Teksten, Kommentaren en Studies). Gaat het te ver als wij veronderstellen dat de lezer wel groot genoeg is om zélf te oordelen of dit enige relevantie heeft t.a.v. het hier besproken boek ?

De auteur wil met zijn werk (dat eigenlijk de gepubliceerde versie vormt van een licentiaatsverhandeling aan de KULeuven) het etiket van 'maurraasiaan' dat op van Severen (verder JVS) geplakt werd, aan de realiteit toetsen en het ontbreken van historisch onderzoek naar het ideologische vertoog en zijn bronnen bij JVS ondervangen. Met de hermeneutische benadering wil hij de betekenis van een

aantal door JVS gebruikte begrippen *in hun tijds kader* onderzoeken om anachronistische interpretaties te voorkomen. Het gaat dus om de betekenisverschuiving van de gebruikte begrippen via een uitputtende bronnenstudie.

Na een inleidend theoretisch hoofdstuk begint Pauwels eerst met een ideologisch-biografische schets van JVS. Ik haal enkele opvallende stellingen of interpretaties aan. Zo zet hij vraagtekens bij het zgn. conservatieve en franskiljonse milieu waarin JVS opgroeide; het christelijk-sociaal-Vlaamse element à la Verriest speelde een grotere rol dan men vermoedt. In zijn vroegste flamingantische fase komt ook “een flinke scheut” socialisme voor en is de invloed van Vermeylen merkbaar. Vanaf 1917, aan het front, begint de Russische revolutie hem te fascineren. Maar als Pauwels stelt dat “de grote nood van zijn volk hem (JVS) heeft aangegrepen” en daaraan een vrij verward citaat (p. 57) koppelt als bewijs van een stevige sociale bekommernis, lijkt mij dit toch wel wat gemakkelijk. Verder stelt Pauwels trouwens zelf dat het om oppervlakkige, modieus-linkse ideeën ging. In de eerste naoorlogse jaren denkt JVS ook veel aan volksverheffing; van Maurras heeft hij ondertussen nog geen letter gelezen. Zijn geesteskind, het culturele tijdschrift *Ter Waarheid*, verliest in 1921-24 niet alleen ‘linkse’ (Mussche) maar ook – waar men minder op wijst – ‘rechtse’ (Moens) medewerkers. En de dandy JVS, 28 jaar, komt tot volwassenheid, wat zich volgens de auteur uit in een terugkeer naar een “goed-burgerlijke stijl van ten lande” en naar het sociale ultramontanisme van zijn geboortedorp Wakken. De eerdere partijpolitieke activiteiten van JVS begin jaren twintig waren volgens Pauwels overi-

gens die van “een pragmatisch democraat (...) met een links-revolutionaire agenda die op onverholven dictatuur was gericht”. Dat lijkt mij al even onduidelijk als vele citaten van JVS zelf. Maar goed, de stelling van de auteur hier is dat JVS zich ontwikkelde van een voorstander van een dictatuur in linkse zin naar een voorstander van een rechts autoritair regime en dat hij, anders dan bv. Lode Wils suggereert, eigenlijk altijd al een tegenstander van de democratie was.

In 1928-29 begint JVS meer en meer te denken aan het leninistische model van de kaderpartij. Het vormt voor hem een “technisch” voorbeeld, voegt Pauwels er aan toe. Minder kan men de auteur volgen als hij over diezelfde pre-Verdinasojaren zegt dat JVS via het corporatisme van *Quadragesimo Anno* het Vlaams-nationalisme voorzag van een “*stevig uitgewerkte* (mijn cursivering) sociale doctrine”. Wel is het goed dat erop gewezen wordt dat de beweging in haar eerste en succesvolste maanden niet over een programma, noch een beginselverklaring beschikte. Het vergelijken van de toenmalige weliswaar “niet uitsluitend fascistische” toon van JVS (“grimmig, geëxalteerd, élan, vitalistische sfeer van actie en levensverheerlijking, heroïsch pessimisme”) met André Renard in 1960-61, Lefèvre tijdens de schoolstrijd en Spaak tijdens de koningskwestie lijkt mij dan weer met de haren getrokken. In elk geval is die geëxalteerde stemming van 1931 in 1933 volledig verdwenen, aldus Pauwels (heeft ooit iemand de vraag gesteld of JVS niet wat manisch-depressief was?) en komt er opnieuw een ommezwai naar het katholicisme van zijn jeugd. Het is dan dat het Verbond naar een Orde zal beginnen evolueren.

In 1934 volgt de fameuze nieuwe marsrichting, volgens de auteur veel minder spectaculair dan men ze voorgesteld heeft: een eventuele, vrijwillige (con)federale band van Wallonië met Dietsland. De verdere evolutie hiervan zal trouwens zorgen voor een aanvaarding van JVS door het establishment. Pauwels ziet er nog een andere oorzaak voor : “een langzame beweging in meer democratische richting”. Voor de auteur blijkt dat uit het beroep van JVS op... de la Tour du Pin ! Maar was die nu precies niet een van de anti-revolutionaire boegbeelden, voorstander van een christelijke organicistische orde? Zou men trouwens niet eerder kunnen stellen dat veeleer het conservatieve establishment in anti-democratische richting evolueerde, dan JVS in democratische ?

Wanneer Pauwels dat alles en nog veel meer tenslotte ordent, komt hij in het verwarrende levensgevecht van JVS tot een vijftal fasen. Bovenop diens ultramontaanse gezinsachtergrond wordt deze tijdens zijn college- en universiteitsjaren flamingant. Aan het IJzerfront komt het tot een links nationaal-revolutionair ontwaken; vanaf 1923 volgt na een geloofscrisis “een meer ultramontaans gekleurd Vlaams en Diets nationalisme, met fascistische inspiratie en vormgeving vanaf 1930”. Na 1934 plooit JVS terug op een “eigenzinnig Spartaans conservatisme” met katholieke fundamenten.

Na deze proeve van biografie volgt in het tweede en langste deel van de studie het onderzoek van de evolutie van de begrippen vervat in de naam (nationaal-solidarisme en Diets Rijk) en de leuze (orde) van de beweging en van de centrale begrippen in het ideologisch vertoog van

JVS, (zoals daar zijn bolsjewisme, doctrine, corporatieve orde, kaderpartij/massa, aristocratie, machtsverwerving enz.). Pauwels begint met erop te wijzen dat het programma van het Verdinaso als bron niet veel voorstelt. N.a.v. een dateringskwesitie van een van de latere uitgaven ervan situeert hij de onafhankelijkheidspolitiek overigens in het kader van “een groeiend wantrouwen t.o.v. het buitenlandse beleid van nazi-Duitsland”. Maar ging de onafhankelijkheidspolitiek nu net niet in de andere richting, zeker in de praktijk ?

Een na een en in detail passeren nu de door de auteur uitgekozen begrippen en hun inhoudelijke evolutie in de tijd de revue. Hij maakt hierbij gebruik van een aantal nieuwe of weinig gebruikte bronnen, o.a. de (niet raadpleegbare) verzameling van de neef van JVS waarin correspondentie, politieke en literaire documenten, dagboeken en agenda's van JVS. Deze laten Pauwels toe elementen aan te brengen die mee een verklaring bieden voor het op eerste zicht dikwijls incoherente in het optreden van JVS. Een paar voorbeelden. Onderzoek van de evolutie van de trefwoorden ‘Het Dietse Rijk’ en ‘de Nederlanden’ wijst op vier fasen. Het laat de auteur toe te besluiten dat JVS oude en nieuwe begrippen die hij lanceert, bijna steeds een tijdje laat overlappen om de verschuivingen in natie-opvatting beter te laten ‘glijden’. Andere belangrijke conclusie : het belang van de nieuwe marsrichting van 1934 werd overschat; de echte cesuren komen pas bij de overgang van de tweede naar de derde (vanaf medio 1936) en vooral de vierde fase (vanaf medio 1937) wanneer het taalkundige Dietsland-begrip volledig wordt verlaten voor een historisch-geopolitiek Dietse

Rijk-nationalisme. De trefwoorden 'leer' en 'doctrine' laten Pauwels toe het hame-
ren van JVS op een *leer* vast te stellen, het
tegenovergestelde van Maurras' stelling
"*politique d'abord*", waarmee de auteur
een van zijn vraagstellingen beantwoordt.
De begrippen 'Corporatieve orde' en
'corporaties' blijven eerder vaag; Pauwels
lijkt te impliceren dat dit gewild was (om
eventuele machtsdeelname niet te hin-
deren?). Onder 'Orde' blijkt het verschil
met een kaderpartij: de eerste functioneert
als statisch voorbeeld dat waarden
wil hoeden, de tweede als dynamische
voorhoede die attitudes wil wijzigen. En
wie 'orde' zegt, zegt ook 'regel'. De auteur
publiceert de 'Leefregel' uit 1937 (?), een
tot nu toe onbekend stuk, in extenso.
Het ademt overigens eerder een 'Club De
Zwarte Ridders'-sfeertje uit dan dat van
een orde-regel...

Bij 'Aristocratie' wijst Pauwels erop dat
het dikwijls geciteerde "vroeg extreem-
rechtse '*je ne suis pas démocrate*'" van
JVS uit 1917 past in een breder "vroeg
extreem-links" citaat waarin de lof wordt
gezongen van het Russische volk en de
(februari-)revolutie. 'Geweld' dan weer
laat toe het positieve gebruik van de
term chronologisch precies te situeren,
nl. enkel in de 'bolsjewistische' periode.
Laatste voorbeeld: 'Democratie'. De au-
teur benadrukt het dikwijls stereotypische
schelden van JVS op de democratie. Maar
ook daar zit weer een evolutie in. Na een
korte democratische periode (Verriest,
Vermeylen!) volgt een periode van linkse
anti-democratische inspiratie, daarna
een vanuit rechtse invalshoek, wat rond
de nieuwe marsrichting zijn hoogtepunt
kent (misschien als compensatie voor het
inbinden qua anti-belgicisme, oppert

Pauwels). Bij die veronderstelde filiatie
communisme-fascisme (want bedoelt de
auteur dat niet?) gaat de auteur toch wat
losjes heen over het verschil tussen formele
en inhoudelijke overeenkomsten. Hoe dan
ook wordt het anti-democratische later
weer wat getemperd en komt bij JVS de
corporatistische maatschappij-ordening
op de voorgrond, een toen, zeker in
katholieke kring, breed geaccepteerde "en
als volop democratisch aanzien alterna-
tief voor het partijstelsel". Het hangt er
natuurlijk vanaf wat de auteur hier onder
'democratisch' verstaat...

Een laatste element dat onderzocht wordt,
is de oorlogslectuur en de bibliotheek van
JVS als bronnen voor de studie van zijn
ideologie. De oorlogslectuur is (gemeten
via het aantal keer dat een auteur in de
dagboeken van JVS geciteerd wordt) erg
Frans getint; Duitse auteurs vormen een
uitzondering. Het gaat vooral om "vurig,
mystiek en vaak ook opstandig katholi-
cisme" en om Vlaams engagement. Na
de oorlog stelt de auteur via de bewaard
gebleven bibliotheek van JVS o.a. vast dat
deze ondanks zijn voorliefde voor het
anarchisme er weinig over leest. Duitse
en andere "conservatief-revolutionaire
auteurs" las ook hij niet veel, maar wel de
standaardwerken...en Nietzsche verving
hij door de toegankelijker d'Annunzio.
Theoretici van het fascisme komen niet
voor in de bibliotheek. Buiten *Mein Kampf*
en de *Mythus* van Rosenberg praktisch ook
geen nazi-literatuur.

En hiermee is Pauwels rond met zijn
bronnenonderzoek. Hij eindigt met een
synthetisch beeld van de ideologische
evolutie van zijn protagonist en somt eerst
een aantal (deels verschuivende) constan-

ten op. Er is de persoonlijkheidsstructuur van JVS. Het is duidelijk dat deze een vrij getormenteerd personage met een quasi opzettelijk onbereikbaar ideaal was en bleef. Er is het katholicisme, het nationalisme, de omwentelingsdrift, het sociaal engagement, het geboortedorp. Er is ook, en dat wordt als nieuw benadrukt door de auteur, het romantisch voorbeeld van JVS: Carlyle, met zijn m.i. tot in het absurde opgeblazen aanbedding van grote mannen. Buiten die constanten evolueren de begrippen en dus ook de ideologie. Om deze evoluties, die inderdaad zoals de auteur stelt “enige duizeligheid” achterlaten, te vatten wijst hij op enkele gangbare verklaringmodellen en stelt een eigen hypothese voor.

JVS als katholiek verklaart lang niet alles. JVS van volksnationalist naar staatsnationalist: eigenlijk onjuist zegt Pauwels, want een historisch en geopolitiek bear- gumenteerde nationalisme is niet noodzakelijk staatsnationalisme. JVS als maurrasiaan: neen, want JVS was helemaal geen positivistische ‘witte jacobijn’ van het “*politique d’abord*” als Maurras. Minder overtuigend lijken een aantal argumenten van de auteur om het fascisme niet als verklaringmodel te gebruiken. Zo stelt hij dat het begrip fascisme “wetenschappelijke rigueur” mist omdat bv. in een deel van de fascisme-literatuur “alle conservatieven” en zelfs alle “niet-communisten” tot het fascisme worden gerekend. Dat is een grove vereenvoudiging en, wat de recentere fascisme-studies betreft, zelfs manifest onjuist.

Wat er ook van zij, de hypothese van de auteur is de “conservatieve revolutie” als verklaringmodel. Zwaartepunt

vormt hier het redden van waarden en gemeenschappen, in absolute oppositie tot de bestaande maatschappij. Bij JVS kan daarin een nationaal-revolutionaire (de “zuiverende storm”, de natie, de beweging) fase onderscheiden worden, overgaand in een *Völkische* fase (zoektocht naar de ‘oorsprong’, het volk, de taal) die mits een fascistische periode (dan toch!) op haar beurt uitmondt in een definitieve jongconservatieve richting (zoektocht naar de ‘traditionele vorm’, het rijk, de orde). Men kan zich echter afvragen waar het “heidense” aspect, zo belangrijk in de conservatieve revolutie, bij de katholiek JVS blijft. Dat betekent zelfs binnen de logica van dit verklaringmodel toch een serieuze kanttekening bij de hypothese van de auteur.

Hier eindigt die overigens zijn betoog, en dit zonder feed-back naar de biografie van JVS. Wat de structuur van het werk betreft, plaatst zich hier een van mijn hoofdbezwaren. In plaats van in het biografisch gedeelte af en toe vooruit te lopen op het tweede deel, ware het m.i. beter geweest éérs de evolutie van de begrippen te bestuderen en dat dan te integreren in een ‘nieuwe’ biografie die dan veel duidelijker een meerwaarde zou gekregen hebben. Ook zijn theoretische conclusie, zoals Pauwels zelf schrijft gebaseerd op het werk van Armin Mohler over de Conservatieve revolutie uit...1949, voldoet mij toch niet. Ik heb de indruk dat een aantal belangrijke jongere theoretische werken over fascisme hier over het hoofd werden gezien. M.i. concludeert Pauwels dan ook wat al te vlug dat “de dubbelzinnige sympathie die JVS (tussen 1927 en 1934) voor het fascisme aan de dag legde” en zijn latere distantieering ervan, het fascisme als

verklaringsmodel voor diens ideologische evolutie uitsluit. Daarover is met het voorliggende werk zeker niet het laatste woord gezegd.

Spijtig ook dat de auteur niet verder inging op de diepere (psychologische) drijfveren van JVS. Om het simpel te stellen : was die eigenlijk niet een beetje getikt ? En alhoewel het de bedoeling niet was van dit boek kon misschien ook via de figuur JVS méér gezegd worden over een aantal politieke, ideologische en sociale spanningen binnen de samenleving. Blijft toch een werk dat – TeKoS of niet – grondig een Joris van Severen “*Wie er gewesen*” schetst en dat met enkele opvallende hypothesen en aanzetten weer een (controversieel) stukje kan bijdragen tot de discussie over de burgerlijke, autoritaire, anti-democratische stromingen van de jaren dertig.

Dirk Martin

LUC PAUWELS (ED.) & PIETER JAN VERSTRAETE
«**Vlaamse macht. In herinnering aan Lode Claes (1913-1997)**»
Wijnegem, Delta Stichting, 1998, 118 p.
(TeKoS-reeks nr. 7)

In de TeKoS-reeks (Teksten, Kommentaren en Studies) van de Delta-Stichting werd een nummer gewijd aan de Vlaams-nationalistische journalist en politicus Lode Claes. Het werd geen biografie, maar een bundeling van persoonlijke ervaringen en interviews van de beide auteurs met Lode Claes, gevolgd door drie teksten van of betrekking hebbend op Claes.

Lode Claes werd op 17 juni 1913 geboren in Borgerhout, en overleed in Cadzand op 16 februari 1997. Hij studeerde rechten, en politieke en sociale wetenschappen in Leuven. In 1936 werd hij advocaat in Antwerpen. Tot tweemaal toe werd hij lid van het Verdinaso⁸. Daarnaast werkte hij mee aan het Studiecentrum tot Hervorming van de Staat. In 1937 publiceerde hij in dit verband de bijdrage “De Vlaamse Beweging en de hervorming van de Staat”, die in deze bundel werd opgenomen (p. 703-103). Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte hij even mee aan *Volk en Staat*, trad in dienst van de Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie, was adjunct-rijkscommissaris voor de grote agglomeraties, en sinds september 1942 schepen van Groot-Brussel. Na de oorlog verdween hij bijna vijf jaar in de cel.

Na zijn vrijlating werkte hij o.m. mee aan de *Vlaamse Linie* en *De Standaard*. Hij werd Secretaris-generaal van de Economische Raad voor Vlaanderen, en in 1964 beheerder van de Bank Lambert.

In 1968 werd Claes senator voor de Volksunie (VU) voor Brussel. Hij verzette zich in 1977 tegen het Egmontpact en verliet de partij. Samen met o.m. Luc Pauwels richtte hij de Vlaamse Volkspartij (VVP) op. Deze partij ging een kartel aan met de Vlaams-Nationale Partij (VNP) van Karel Dillen, onder de naam Vlaams Blok. Tegen de verwachting in werd niet Claes, maar Dillen in 1978 verkozen.

---

⁸ M. Ruys houdt het in zijn bijdrage over Lode Claes in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, p. 730-731, op sympathie. Het engagement van Claes, hoewel kritisch, ging duidelijk verder.

In 1980 werd hij directeur van *Trends*. Hij publiceerde commentaren in dit blad, en verder nog een drietal boeken over de Vlaamse beweging, nationalisme, de collaboratie en de Belgische context.

Lode Claes heeft altijd een speciale plaats bekleed in het Vlaams-nationalisme – “Ik ben altijd een alleenloper geweest” (p. 34). Hij werd lid van het Verdinaso, maar vertrok er weer snel. Toch beschouwde hij Joris Van Severen als één van zijn leermeesters (p. 9). Tot het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) trad hij, naar eigen zeggen, nooit toe (p. 48) : hij vond de partij in de zomer van 1940 voorbijgestreefd (p. 51). Hierin kwam hij overeen met Jan Brans⁹, met wie hij samenwerkte bij *Volk en Staat*. Zijn vriendschap met Victor Leemans en Gerard Romsée, niet direct representatief voor de toenmalige Vlaams-nationalisten, sluit hier eveneens op aan, ondanks de verschillen die de politieke stellingnames van al deze heren kenmerkten.

In de VU bleef hij ook een buitenbeentje. Vooral met de ouderen Gerard De Paep, Jan Wannijn en Leo Elaut kon hij opschieten. Met de nieuwe stroming in de partij, het bevrijdingsnationalisme vertegenwoordigd door Nelly Maes en Maurits Coppieters, kon hij het niet vinden. Claes verdedigde in politiek en zakenwereld sterk liberaal getinte opvattingen, die vaak haaks stonden op het maatschappelijk en economisch programma van de VU. Hij is tevens steeds een voorstander geweest van de politieke en maatschappelijke valoriser-

ing van de Vlaamse meerderheid in België, en verweet de Vlaamse politieke leiders, waaronder de VU-politici, dit nooit als een streefdoel te hebben genomen. Zowel uit onvrede met de ontwikkelingen op het politieke terrein (het Egmontpact) als met de groeiende tegenstellingen op maatschappelijk gebied in de VU, stapte Claes uit deze partij, en stichtte hij de VVP.

Claes was een voorstander van een tweepartijstelsel, en hij meende dat de politiek onvermijdelijk in die richting zou evolueren. Daarop wijzen o.m. zijn lezing over “Wat en waar is ‘rechts’ in België” (p. 104-112) uit 1956, en zijn latere hoop op een verzameling ter rechterzijde van PVV, VU en rechtse katholieken.

Verder noemde Claes zich democraat, en stelde hij een tiental punten voorop voor het herstel van de democratie, waarover ook vandaag nog wordt gediscussieerd (o.m. een transparante politiek, een strikte scheiding der machten, volksraadplegingen, enz.) (p. 30-33). Ook in de uiteenzetting over “rechts in België” (p. 112) en in het programma van de VVP (p. 114) kwam de bekommernis om de democratische instellingen tot uiting. Het is dan ook merkwaardig dat Claes er niet voor terugschrok een alliantie aan te gaan met lieden die deze beginselen al veel minder genegen waren. Blijkbaar woog de afkeer van VU en Egmontpact voldoende zwaar om extreem-rechts er op de koop toe maar bij te nemen. Later had hij dan toch weer zijn bedenkingen bij het Vlaams Blok (p. 22).

⁹ Ook JAN BRANS beweerde nooit lid te zijn geweest van het VNV (interviews door B. De Wever en F. Seberechts, ARCHIEF EN DOCUMENTATIECENTRUM VAN HET VLAAMS-NATIONALISME).

Het is niet toevallig dat TeKoS en de Delta-Stichting aandacht hebben voor Lode Claes. Beide werden opgericht door Luc Pauwels, medestichter van de VVP en medeauteur van dit boek. Georgi Verbeeck merkt in zijn artikel over TeKoS in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* op: “Zo wordt aansluiting gevonden bij een rechtse vrijzinnige strekking binnen de VB en is er verwantschap merkbaar met de ideologische traditie van het Verdinaso en de extreme collaboratiebewegingen tijdens de Tweede Wereldoorlog”¹⁰. Alvast de belangstelling voor het Verdinaso en het behoren tot de rechts-vrijzinnige strekking in de Vlaamse Beweging gelden voor Claes. TeKoS stelt zich vaak op als het beschaafde, intellectuele extreem-rechtse blad in Vlaanderen. Aan deze publicatie over Lode Claes liggen dan ook wellicht diepere motieven dan alleen maar een “herinneringsboek” ten grondslag. Kadert het in een operatie om extreem-rechts meer “*salonfähig*” te maken? Gebruikt men Lode Claes postuum als een uithangbord of een alibi voor het streven naar een grote, rechtse (her)groepering in Vlaanderen, waarin extreem-rechts zijn plaats zoekt?

Het boek laat ons van dichtbij kennis maken met een veelzijdig en controversieel man. Het levert vooral indrukken en broksgewijze informatie op. Dat is wellicht onvermijdelijk door de aanpak. Pauwels en Verstraete hebben duidelijk de herinnering aan Claes willen levend houden – waarschijnlijk niet zonder bijbedoelingen – en een kritische noot omtrent diens politieke en maatschappelijke keuzes zal men in dit boek dan ook niet terug-

vinden. Het kan slechts een uitnodiging zijn om tot een echte wetenschappelijke biografie te komen, die Lode Claes de plaats in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging kan geven die hem toekomt.

Frank Seberechts

PATRICK PASTURE & JOHAN VERBERCKMOES (ED.)
**«Working-Class Internationalism and the Appeal of
National Identity: Historical Debates and Current
Perspectives on Western Europe»**
Berg, Oxford/New York, 1998, vii + 263 p.

This collection stems from a 1995 conference held at Leuven on “Nationalist and Regionalist Dilemmas for Collective Action”, and it should be noted that this gives a far more accurate description of the book’s contents than the title under which it has actually appeared. For while there is a great deal here about the appeal of nationalism to labour movements, there is hardly anything on working class internationalism. This is symptomatic of the problems that bedevil a volume in which the grandiose ‘revisionist’ ambitions of the editors consistently outrun the more modest – if worthwhile – efforts of their contributors. Pasture and Verberckmoes set their stall out clearly in their introduction when they proclaim that: “The accepted wisdom about nationalism and the labour movement being irreconcilably opposed will be thoroughly overturned” (p. 24). Yet it is far from clear who still adheres to such a view, and surely ever since the devastating events of the summer of 1914 few have doubted that, in the final analysis, working class patriotism and sense of national identity will win out over internationalism. The book’s argu-

---

¹⁰ *NEVB*, p. 3052.

ment seems to be that it is permissible for labour movements to identify fully with national and regional (as well as religious and ethnic) identities: to paraphrase Sir William Harcourt's famous dictum of 1888 in relation to socialism, the editors seem to be saying that "we are all Austro-Marxists now".

The book is poorly focused as a collection of essays, and it is far from clear why these particular topics have been chosen. In addition to an introduction that deals with the theoretical context, there are eight other chapters. Six represent case studies of specific regions where labour movements have faced a particular challenge from nationalism or regionalism – the Basque country, Catalonia, Belgium, northern Italy and Northern Ireland (for which, intriguingly, there are two separate chapters). These chapters offer generally helpful and objective histories, and they make for good concise introductions to the specific subjects (each chapter being supported by a bibliography). However, one has the feeling that some of the chapters have particular points to prove. Christopher Norton's chapter on Northern Ireland (the weaker of the two) defends the trade unions from the charge of sectarianism, while Patrick Pasture is equally ready to defend Belgian Catholic workers from any suggestion of sympathy for the authoritarian right in inter-war Europe. Some interesting points do emerge from the opening chapters, such as the contrast between the Basque country, where nationalist trade unions have flourished, and Catalonia, where they have not. But how representative are these five case studies, each of which deals with notoriously conflict-ridden societies ?

Why, for instance, are there two chapters on Northern Ireland while Scotland, where the national question has not proved particularly problematic for the labour movement, is not covered ? One would also like to see some coverage of larger national units – how, for instance, have the national trade union movements in France and Spain coped with those countries' growing regionalisation, and how has the federal state affected the cohesion of the labour movement in post-war Germany ?

Sitting rather uneasily with the previous chapters, the final two offer a detailed study of the response of the Austrian trade unions to EU membership (unfortunately we are told that a companion chapter on Swedish unions and the EU had to be omitted), and an interesting survey by Jelle Visser of the "Europeanisation" of the trade unions. Visser's conclusion is that EMU does not necessitate Europe-wide collective bargaining any more than the Single Market did before it. But he readily admits that if he is wrong – and others have argued conversely – "then the unions are indeed in deep trouble" as "there is no chance of Europe-wide collective bargaining in the near future" (p. 251). Pasture and Verberckmoes ignore this word of warning in their introductory precis of Visser's essay, but perhaps it should be taken more seriously. Could it be that in the next century European labour movements should not so much be discovering nationalism, as this collection seems to suggest, but rather be rediscovering their internationalism within a European and global context ?

Tom Buchanan
Kellogg College, Oxford

VI. Seconde Guerre mondiale/ Tweede Wereldoorlog

AUGUST DE SCHRYVER

«Oorlogsdagboeken 1940-1942»

(Met een inleiding en commentaar over de Belgische ministers in Frankrijk en Londen door Herman Van Goethem), Tielt, Lannoo, 1998, 478 p.

Op 10 mei 1940 was de katholieke Gentse politicus August De Schryver minister van Economische Zaken, Middenstand en Ravitaillering. Hij bleef tot 1942 in Frankrijk, met enkele andere ministers van de regering Pierlot om daarna naar Londen te gaan, waar hij vooraleer weer ministeriële verantwoordelijkheden uit te oefenen, belast werd met enkele andere opdrachten van algemeen belang.

Dit boek is een uitgave van de dagboeken die De Schryver tussen 1940 en 1942 schreef. Ze worden ingeleid, 'uitgeleid' en doorlopend van commentaar voorzien door Herman Van Goethem. Hij situeert de figuur van De Schryver in de globale politieke context en duidt gebeurtenissen en overwegingen in De Schryvers dagboeken. De personages die in de dagboeken voorkomen worden kort gesitueerd in een register achteraan in het boek.

In feite bevat dit boek meer dan de dagboeken van De Schryver. Het gaat om een compilatie van verschillende stukken. Naast de dagboeken, opgetekend in schoolschriften, maakte H. Van Goethem voor de commentaar ook gebruik van een door Matagne, Vanderpoorten en De Schryver opgestelde kroniek over de gebeurtenissen tot januari 1941. Verder verwerkte de tekstbezorger andere bronnen, o.m. de verslagen van de ministerraad

in commentaar en voetnoot. Tekst en commentaar zijn duidelijk gescheiden.

De dagboeken zelf hebben geen homogeen karakter. Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen de onderdelen geredigeerd voor en na 30 november 1940. Vanaf die datum gaat het om notities gemaakt op het moment van de gebeurtenissen zelf, terwijl de passages die de periode van 10 mei tot einde oktober 1940 bestrijken werden geredigeerd tussen oktober 1940 en januari 1941, na de feiten. Het eerste deel van de dagboeken valt uiteen in 'Memoranda' en 'Nota's', waarbij de eerste slaan op de activiteiten als lid van de regering en de Nota's een meer persoonlijk karakter hebben. De tekstbezorger heeft beide types tekst tot een geheel verwerkt, er door typografische specificaties wel voor zorgend dat deze ingreep duidelijk is. H. Van Goethem heeft alles doorgenomen wat een politiek belang heeft. In de delen die de meer persoonlijke belevenissen van De Schryver betreffen werd wel geschrapt. Het criterium was hier van 'literair-esthetische aard'. Het resultaat is een voor dit genre van boeken toegankelijk werk, waar de lezer onmiddellijk wordt gewezen op de relevantie van de betreffende gebeurtenissen, commentaren of overwegingen van De Schryver.

Deze bronnenuitgave is relevant voor verschillende onderzoeksterreinen. Een eerste is, zoals door H. Van Goethem sterk wordt benadrukt, van politieke aard. De dagboeken tonen dat De Schryver lang bleef geloven in een compromisvrede (de zgn. 'derde hypothese') en zijn gedragslijn daardoor ook liet inspireren. Iets gelijkaardig stellen we overigens vast bij de econo-

mische elite, die haar plannen voor de naoorlogse sociaal-economische politiek eveneens aanpaste in functie van de globale politieke en militaire krachtsverhoudingen. Bij deze vaststelling moet evenwel een kanttekening worden gemaakt. De tekstbezorger stelt in de inleiding (p. 14) dat de idee van een compromisvrede samenhang met de hoop op een machtswissel in Duitsland, met name een putsch van de militairen. Daarbij trekt H. Van Goethem een parallel met de Franse Revolutie en stipt aan dat de tijdgenoot “in een periode waarin men nog zijn geschiedenis kende” dat eveneens deed. Vraag is welke concrete aanwijzingen er waren, behalve een historische parallel, dat deze machtswissel voor de deur stond of kans op slagen maakte. Tweede bedenking slaat op de vorm die het binnenlands politiek regime zou krijgen in geval van een compromisvrede. Hoe de interne krachtsverhoudingen in Duitsland ook zouden evolueren, bij een compromisvrede zou aan het vooroorlogse Belgische democratische liberale regime gesleuteld worden in autoritaire zin, zoals vele rechtse groepen voor de oorlog al wensten. Over dit aspect komen we in De Schryvers dagboeken opvallend weinig te weten, behalve enkele algemene uitspraken. Hield hij er zich niet mee bezig of ging hij er uit voorzichtigheid niet dieper op in? De laatste hypothese is de meest waarschijnlijke. Op 4 februari 1941 (p. 241) noteerde De Schryver dat van gedachten werd gewisseld over het naoorlogse politiek systeem in België, maar dat daarover niets werd genoteerd. Dat er wel degelijk werd nagedacht over de binnenlandse implicaties van veranderende politieke en militaire krachtsverhoudingen blijkt eveneens uit een aantal notities in de dagboeken, op het moment dat de

compromisvrede niet meer tot de mogelijkheden leek te behoren. Industriëlen in bezet gebied drongen er toen (juli 1941, p. 292) op aan te zorgen voor voldoende troepen bij de bevrijding met het oog op de ordehandhaving. Ook de ministers in Frankrijk hielden zich vanaf dan met de kwestie van de ordehandhaving bezig. Over De Schryvers persoonlijke opvattingen over het Belgische politiek regime vernemen we slechts zijdelings iets in de dagboeken. De Schryver lijkt zich daar niet erg druk om te hebben gemaakt. Op 26 september 1940 schreef hij naar zijn echtgenote dat er in België fundamentele wijzigingen zouden optreden. “Als de toestand er later door verbeterd, heeft dit geen belang, want we beleven een historische verandering” (p. 196) zo laat hij zijn vrouw weten. De Schryver geeft hier blijk van een merkwaardige ‘onideologische’ opstelling. De politieke elite in België wist immers zeer goed wat de natuur was van het nazisme en de implicaties voor de Duitse maatschappij en politiek. Einde mei 1940 nam De Schryver wel een standpunt in. Hij vreesde dat wanneer de regering ontslag zou nemen er een “revolutionaire regering” tot stand zou komen die helemaal onder Franse invloed zou belanden. Volgens De Schryver was dit nefast “voor de katholieken en voor Vlaanderen” (p. 69). Klaarblijkelijk hechtte hij aan het Vlaamse en het katholieke meer belang dan aan de andere aspecten van de binnenlandse politiek. De tekstbezorger wijt de weinig geprofileerde opstelling van De Schryver aan diens verzoeningsgezinde houding (p. 15). Dit aspect heeft ongetwijfeld meegespeeld, maar ook De Schryvers opvattingen over de hervorming van de staat en het parlementaire regime tijdens het interbellum kunnen hierbij van

invloed zijn geweest. Welk was de precieze betekenis van het “Vlaamse en sociale profiel” (Inleiding p. 7) van De Schryver in dit verband ?

De dagboeken zijn ook relevant omdat ze duidelijk maken waar De Schryver zich niet mee bezighield. De grote aandacht voor algemene politieke vraagstukken staat in schril contrast met de geringe activiteit die werd ontplooid op het terrein waar De Schryver voor bevoegd was : de economie. Deze kwesties waren niet prioritair en werden grotendeels in handen genomen door meegekomen ambtenaren. Ook over het probleem van de economische activiteiten in bezet gebied vernemen we niet zoveel. Bovendien kwam de principiële vraag naar de toelaatbaarheid en de grenzen ervan nauwelijks aan de orde. Merkwaardig is wel dat De Schryver het stelsel van de ‘groepen’ (1941) veroordeelde als een te verregaande toegeving van de bezetter, maar geen kritiek had op de in 1940 opgerichte Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie die onmiddellijk in Nieuwe Orde-vaarwater terecht kwam. Bij dit alles moet wel in het achterhoofd worden gehouden dat De Schryver niet alles noteerde in zijn dagboeken. Dit had te maken met voorzichtigheid (de Fransen controleerden het doen en laten van de Belgische ministers) maar wellicht ook met politieke strategie. De dagboeken waren immers niet alleen een ‘relaas’, maar ook gedeeltelijk en vaak impliciet een verantwoording van de door De Schryver gevolgde politieke lijn. Tenslotte zijn de talrijke persoonlijke bedenkingen die in de dagboeken voorkomen interessant om zicht te krijgen op de persoon van De Schryver en zijn mentaliteit en die van de sociale groep

tot dewelke hij behoorde. Treffend is de aandacht die uitgaat naar de staat van de accommodatie en het voedsel en de auto van De Schryver. De Schryver komt uit de dagboeken naar voor als een zeer religieus en sportief man.

Dirk Luyten

FABRICE MAERTEN, FRANS SELLESLAGH & MARK VAN DEN WIJNGAERT (DIR.)
«Entre la peste et le choléra. Vie et attitude des catholiques belges sous l’occupation»
Gerpennes, Quorum, 1999, 288 p.

Si l’on connaît bien la politique de moindre mal adoptée par l’épiscopat belge pendant l’occupation, on ignore largement l’attitude des croyants et l’influence de cette politique sur l’ensemble de la communauté catholique. Ce livre s’interroge donc sur la façon dont “la politique de l’Eglise a été appliquée sur le terrain par le clergé et les organisations et institutions catholiques”. La communauté catholique a-t-elle calqué son comportement sur celui de l’épiscopat ou s’en est-elle distancée ? Comment et pourquoi ? Quel a été l’impact de l’occupation sur les mouvements de jeunesse et les syndicats chrétiens ? Quelles furent les réactions des religieux, des religieuses et du clergé séculier ? Et, enfin, comment les catholiques ont-ils réagi à l’égard de la question juive ? La problématique, on le voit, est vaste. Toutefois, le but de cet ouvrage est moins de combler ce vide historiographique que d’offrir quelques éléments solides de réponse et d’ouvrir des pistes de recherche.

Issu du colloque “Société, Culture et Mentalités” organisé par l’actuel CEGES en 1995, le livre ne reprend que la partie concernant la vie et l’attitude des catholiques

sous l'occupation, mais y ajoute quatre nouvelles contributions. On se réjouira de la place faite aux jeunes chercheurs (mémoires de licence, séminaires, etc.). Certes, comme souvent, les contributions sont de valeur et d'ampleur variables, mais cela ne nuit pas à l'ensemble de l'ouvrage. La première partie, d'une remarquable clarté, plante le décor. Mark Van den Wijngaert rappelle l'attitude de l'épiscopat belge et met en perspective les différentes contributions, ce qui assure la cohérence du livre. Fabrice Maerten, quant à lui, s'attache à poser les questions aujourd'hui sans réponse, ouvrant ainsi le champ de la recherche.

A la veille de la Seconde Guerre mondiale, le pilier catholique est extrêmement puissant en Belgique. Cette position est renforcée sous l'occupation, car l'Eglise catholique est la seule institution d'avant-guerre à se maintenir intacte tout au long du conflit. Le principal objectif de l'Eglise-institution est alors bel et bien la perpétuation de son pouvoir et la sauvegarde de son autonomie. C'est pourquoi elle refuse de collaborer avec le régime nazi, mais reconnaît la *Militärverwaltung* comme pouvoir de fait. Le cardinal Van Roey appelle les croyants à suivre les directives de l'occupant, mais dans les limites des conventions internationales. Il autorise aussi l'adhésion à l'UTMI de la majorité des dirigeants des syndicats flamands, tout en ne réprouvant pas l'abstention des responsables des syndicats wallons. En effet, la CSC, majoritaire en Flandre, doit être protégée. Pour cela il faut éviter une suprématie du VNV au sein de l'UTMI. Néanmoins, la rupture au sein de la CSC provoque de multiples ressentiments, même si l'aile flamande

fait machine arrière dès août 1941. Cette politique d'accommodation est menée tant que l'occupant respecte l'autonomie de l'Eglise. Dès 1938, d'ailleurs, le Cardinal avait proclamé l'incompatibilité entre la doctrine chrétienne et l'idéologie nazie. En 1941, il condamne toute forme de collaboration, car il juge celle-ci en contradiction à la fois avec le christianisme et le patriotisme.

Un des principaux éléments constitutifs de l'attitude du cardinal Van Roey est son attachement à la monarchie, ce qui le porte à adopter entièrement les vues de Léopold III. La lettre épiscopale du 2 juin 1940, d'ailleurs, soutient le Roi et condamne le gouvernement Pierlot. Cette lettre a un grand retentissement en Belgique. Mais l'analyse montre que l'enthousiasme est alors plus grand du côté flamand que du côté francophone. En effet, un petit groupe de catholiques – essentiellement des francophones – n'acceptent pas l'occupation et se démarquent ainsi du Cardinal et du Roi. Mgr Kerkhofs, évêque de Liège, est la figure emblématique de cette mentalité : dans sa lettre du 6 juin 1940, il invite ses diocésains “à ne pas accepter l'agression allemande et à adopter une véritable attitude patriotique, mais sans provocation inutile”. En outre, il y rend hommage au Roi ainsi qu'au gouvernement. Le contraste entre l'attitude de résistance de l'évêque de Liège et la résignation du Cardinal est flagrant.

Toutefois, si le Cardinal est d'avance prêt à accepter un régime autoritaire sous la houlette royale, il réagit à toute ingérence du pouvoir occupant dans ce qu'il considère être les affaires de l'Eglise. De ce fait, les tensions croissent à partir de 1942 et en 1943, le Cardinal proteste publiquement

contre le travail obligatoire et l'enlèvement des cloches. D'aucuns lui reprocheront d'ailleurs d'avoir mêlé ces deux aspects si différents. En outre, l'épiscopat belge – Mgr Kerkhofs compris – ne s'est jamais prononcé sur la question juive. Mais quoi qu'il en soit, les crispations entre l'Eglise et l'occupant se feront de plus en plus vives ce qui augmentera le prestige de celle-ci au sein de la population belge.

Dans l'ensemble, il apparaît que l'attitude du cardinal Van Roey a contribué à éloigner le monde catholique de la tentation de collaborer avec l'occupant et que ses silences prudents ont laissé la voie ouverte aux croyants pour résister et participer au sauvetage des Juifs. Mais la base chrétienne a-t-elle suivi cette voie ? La suite de l'ouvrage nous offre des enquêtes de terrain sur la société civile d'abord, le monde ecclésiastique ensuite et la question juive enfin. L'analyse de deux mouvements de jeunesse catholiques flamands, le *Chirojeugd* et le *VVKKS*, confirme que les responsables religieux ont protégé leurs ouailles de la collaboration mais ne permet pas d'affirmer qu'ils aient suscité un esprit de résistance à l'occupant. On regrettera ici l'absence de contribution relative aux mouvements de jeunesse catholiques de la partie francophone du pays, étude qui aurait permis d'intéressantes comparaisons. Le *Chiro*, créé sous l'occupation, privilégia la dimension strictement religieuse, tandis que le *VVKKS* s'attacha à la mise en valeur du caractère flamand. En 1942, les deux mouvements entrèrent en conflit pour le recrutement de leurs membres, le *VVKKS* étant considéré au sein de l'Action catholique comme un concurrent parce qu'il était relativement indépendant vis-à-vis de la hiérarchie ecclésiastique. Ceci

explique pourquoi l'occupant essaya de l'associer à la formation d'un mouvement de jeunesse unique. Mais l'autorité spirituelle mit rapidement fin aux négociations. La réponse de l'occupant fut d'accentuer son contrôle sur le *VVKKS* et de le contraindre à restreindre ses activités.

L'analyse du monde ecclésiastique retrace l'attitude des clergés régulier et séculier face à l'occupation. Cette fois, c'est la partie francophone du pays qui est sur-représentée. Les différentes contributions de cette partie se rejoignent. Les prêtres et les religieux, comme le reste de la population, souffrirent des restrictions matérielles et morales de l'occupation. Il s'agissait, pour l'essentiel, de survivre quotidiennement et d'éviter les difficultés avec l'occupant. Dans l'ensemble, les activités traditionnelles de l'Eglise – l'enseignement, les œuvres caritatives et hospitalières – ont continué normalement, si ce n'est lorsque les bâtiments – couvents et écoles – étaient réquisitionnés par les Allemands. L'aide habituelle aux plus démunis s'est même élargie aux différentes victimes des aléas de la guerre.

Si l'on se base sur l'Enquête Eglise du CEGES, près de 20 % des religieux auraient, d'une façon ou d'une autre, fait de la résistance. Pour le Hainaut, F. Maerten estime que 13 % des prêtres étaient affiliés à un réseau de résistance alors que, pour l'ensemble de la population, on ne dépasse pas les 5 %. L'engagement du monde ecclésiastique dans la résistance est donc non négligeable. Toutefois on trouve relativement peu de religieux et de prêtres dans les services de renseignements et les filières d'évasion et moins encore dans la résistance armée – ils sont même totalement

absents des organisations communistes et socialistes. Des abbayes comme Maredsous et Saint-André, hauts lieux de la résistance, font figures d'exception. Par contre, bien des prêtres critiquent les nazis et l'Ordre Nouveau dans leurs sermons, voire à travers des conférences. Mais la contribution la plus importante du monde ecclésiastique (ainsi que de la JOC) à la résistance est sans conteste l'aide fournie aux illégaux, c'est-à-dire aux aviateurs alliés, aux résistants, aux réfractaires et aux Juifs. Sur le plan de la collaboration, les recherches se heurtent à la persistance de tabous quasi insurmontables. Il semble cependant que si l'attrait qu'exerçait l'Ordre nouveau sur le clergé hennuyer par exemple n'était pas négligeable, rares sont les prêtres qui, comme l'abbé Wallez, s'engagèrent activement dans la collaboration. Une étude plus large sur les mentalités du clergé, ses différentes facettes et ses contradictions reste à faire.

En ce qui concerne l'aide aux Juifs, les différentes contributions montrent que la communauté catholique a été beaucoup plus loin en actions que l'épiscopat en paroles. Contrairement à leurs homologues français et hollandais, les évêques belges ne se sont pas prononcés contre la persécution des Juifs. Par ailleurs, le sauvetage des Juifs n'a été organisé par l'évêché qu'à Liège. Le plus souvent l'aide émanait d'individus; parfois, elle s'appuyait sur des réseaux qui collaboraient, sans s'y intégrer, avec le Comité de Défense des Juifs. Cette aide catholique aux Juifs fut beaucoup plus importante et mieux structurée à Bruxelles et en Wallonie qu'en Flandre. A Anvers, où résidait la plus grande communauté juive de Belgique, des razzias décimèrent la communauté en quelques mois, au vu

et au su des Anversois qui ne réagirent pas. Par antisémitisme ? Par peur ? Il est vrai qu'aider les Juifs à Anvers était plus dangereux qu'ailleurs. Une protestation publique du Cardinal ou d'ecclésiastiques de haut rang aurait-elle incité plus de croyants à réagir ? Le cas d'Anvers mériterait une analyse approfondie. Les discrètes interventions du Cardinal en faveur de Juifs belges (ces derniers ne représentaient que 10 % des Juifs installés en Belgique) n'ont guère donné de résultats. En fait, l'initiative venait de la base chrétienne chez qui les valeurs patriotiques et humanistes étaient plus importantes que le souci de préserver les institutions catholiques. Mais, on constate qu'après-coup ces chrétiens ont voulu donner l'image d'une Eglise engagée aux côtés des Juifs.

L'histoire de l'aide aux Juifs n'en est qu'à ses débuts. Si elle est avant tout une histoire d'individus, elle se réduit, trop souvent encore, à une galerie de portraits. Ainsi, par exemple, il serait intéressant que l'on s'interroge sur les interactions et les évolutions des motivations de ces catholiques et de leurs préjugés raciaux – ils sont souvent antinomiques –, car les individus témoignent aussi de la société à laquelle ils appartiennent. Souhaitons que ce livre, auquel manquent des conclusions, suscite de nouvelles recherches sur le monde catholique, ses actions et son imaginaire.

Laurence van Ypersele

BJORN RZOSKA

«Zij komen allen aan de beurt, de zwarten. Het kamp van Lokeren»

Leuven, Uitg. Davidsfonds, 135 p.

Dat de repressie in België na de Tweede Wereldoorlog geen succesrijke operatie is geweest, wordt thans vrij algemeen erkend. Onschuldigen werden opgesloten en vervolgd. Licht-schuldigen werden vaak al te zwaar gestraft, terwijl zwaar-schuldigen soms vrijuit gingen of maar zeer licht bestraft werden, denken we maar aan heel wat economische collaborateurs.

Tot voor kort werd de geschiedschrijving van die repressie in zeer geruime mate overgelaten aan gewezen slachtoffers en hun sympathisanten. De eerste uitgave van de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (1973-75) was daar in zekere zin een weerspiegeling van.

In de tweede editie (1998) werd dat beeld enigszins gecorrigeerd. Er blijven echter nog vele witte en vage vlekken over in die geschiedschrijving. In vele gevallen is er nog grondige detailstudie nodig. Een van die nog te onderzoeken terreinen is dat van de interneringen in 1944. Wilfried Pauwels heeft heel wat nuttig materiaal daartoe aangebracht ¹¹, maar heeft te weinig archiefmateriaal over de kampen gebruikt en bleef nog al

te zeer in allerlei Vlaams-nationalistische visies vastgeankerd. Naast een ganse reeks getuigenissen van oud-geïnterneerden, werden slechts enkele, meestal tamelijk oppervlakkige, studies over dat onderwerp gepubliceerd ¹².

Dé grote verdienste van Björn Rzoska is wel dat hij, naast getuigenissen van oud-geïnterneerden én ook van hun bewakers, een reeks nieuwe, administratieve, bronnen heeft aangesneden. Hij vond in het Rijksarchief te Beveren de opsluitingsdossiers van de geïnterneerden in Lokeren én de personeelsdossiers van de bewakers aldaar. In het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij in Brussel kon hij de dossiers inzien van de Staatsveiligheid over de situatie in Lokeren (veel ruimer dan de door Pauwels gepubliceerde rapporten van Prof. Ganshof). Daarnaast gebruikte hij ook de niet onbelangrijke dossiers en verslagen in het Stadsarchief van Lokeren.

Het Hechteniskamp van Lokeren was ontegensprekelijk een der meest geciteerde, maar daarom nog niet goed gekende, interneringscentra in Vlaanderen. Het was zeker een van de grootste en het feit dat aalmoezenier en kunstfotograaf Pater Longinus De Munter vele tientallen foto's over het kamp gemaakt heeft, die in vele

¹¹ WILFRIED PAUWELS, *De verdachten van september 1944*, Antwerpen, Uitg. De Nederlanden, 1990.

¹² JOOST BALLEGEER, *Repressie en internering in Kortrijk (1944-1947)*, Kortrijk, Volksunie Kortrijk, 1995; WILFRIED RAMAEKERS, *Het dagelijks leven in het interneringscentrum Beverlo (1945-1950)*, Leuven, KUL, 1987 (lic.).

publicaties werden verspreid, heeft tot die bekendheid wel bijgedragen¹³.

Rzoska trachtte vooreerst, voor zover de teruggevonden bronnen dit toelieten, de ontstaansgeschiedenis van het kamp te schetsen. Het ontstond als Duits *Durchgangslager* voor eventuele Britse krijgsgevangenen. Nadien (1942-44) werd het een hechteniskamp afhankelijk van het Belgisch Ministerie van Justitie. In september 1944 werd het gebruikt als interneringscentrum voor incivieken en zou het bekend en zelfs berucht worden.

Rzoska slaagde erin de gehele kampbevolking juridisch en maatschappelijk te traceren. Meestal beperken de studies over de repressie zich tot de veroordeelden of hoogstens ook tot diegenen die op de 'lijsten van de auditeur' geplaatst werden. Aan de hand van de opsluitingsdossiers werden alle geïnterneerden teruggevonden. De auteur kwam tot de conclusie dat 60 % van die geïnterneerden nooit veroordeeld werden en dat zeer velen onder hen nooit onder aanhoudingsmandaat werden geplaatst. Die 60 % waren dus meestal onschuldigen of dan toch zeer licht-schuldigen. Waarom ze dan werden opgesloten is meestal moeilijk te achterhalen. De dossiers zijn vaak te vaag en beschuldigingen als 'verklinking' bleken achteraf meestal niet te staven of zelfs volledig verzonnen te zijn.

Een andere merkwaardige constatacie van Rzoska betreft de bewakers. In tegenstelling met wat men (ook nu nog) mag

beweren, behoorde de meerderheid van die bewakers (ten minste in Lokeren) niet tot het georganiseerde verzet. De job zal waarschijnlijk niet zo aantrekkelijk geweest zijn. Vooral vele werklozen zagen er een tijdelijke oplossing in voor hun problemen, met eventuele mogelijkheden tot lucratieve bijverdiensten (smokkelen van brieven en pakjes !). Er zat natuurlijk bij die bewakers heel wat kaf, sommigen werden disciplinair gestraft of zelfs afgedankt. Ook in Lokeren hebben sommigen van die bewakers, in mindere mate dan in de overige kampen, zich misdragen t.o.v. de gevangenen, vooral omdat er daar al een administratieve en juridische structuur aanwezig was. De getuigenissen van de oud-geïnterneerden moet men waarschijnlijk met een korreltje zout nemen. Voor hen waren bewakers en 'weerstanders' dé tegenstanders en werden allen over de zelfde kam geschoren, zoals dat aan de andere zijde ook gebeurde met dé 'zwarten', die zeker ook niet allemaal zgn. 'Vlaamse idealisten' waren.

De auteur probeert ook de geïnterneerden maatschappelijk en geografisch te situeren en maakt een duidelijk onderscheid tussen de geïnterneerden van de eerste maanden en die van de latere periode. Tevens schetst hij het leven in het kamp aan de hand van enkele nieuwe bronnen en herleidt hij de zgn. 'opstand' in het kamp van 19 augustus 1945 tot zijn ware proporties. Rzoska is er in geslaagd om, wetenschappelijk sterk ondersteund, een objectief beeld op te roepen van een schakel uit de geschiedenis van de repressie, waarmede rekening zal

¹³ Pater Longinus DE MUNTER (1899-1991) schatte het aantal 'passanten' in Lokeren op 22.000. De lokerse stadssecretaris gewaagde zelfs van 25.000. Rzoska houdt het eerder bij 15 à 18.000.

moeten gehouden worden wanneer uiteindelijk dé geschiedenis ervan zal geschreven worden, zo dat ooit mogelijk zal zijn.

Werner Vandenabeele

GIE VAN DEN BERGHE

«Flossenbürg : een vergeten concentratiekamp. Een ooggetuigenverslag van Léon Calembert»

Brussel, VUBPress, 1999, 174 p.

Het gebeurt wel vaker dat overlevenden van concentratie- en uitroeiingskampen na de ineenstorting van het Nazi-regime, als poging tot verwerking hun ervaringen op papier zetten. Wie kent niet de boeken van bijvoorbeeld Primo Levi of Jorge Semprun. Deze laatste schreef zijn ervaringen over Buchenwald neer onder de opdracht “Voor Thomas opdat hij zich – later, na afloop – deze herinnering herinnert”¹⁴. Semprun schrijft in zijn boek de gebeurtenissen van zich af, iets wat ook de latere Luikse hoogleraar Léon Calembert doet in zijn ooggetuigenverslag. In 1996 publiceerde Gie van den Berghe, op vraag van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, het ooggetuigenverslag van Calembert over het concentratiekamp van Flossenbürg¹⁵. Pas in 1999 verscheen een grondig herwerkte Nederlandse vertaling van het boeiende ego-document bij de VUBPress, deze keer gericht op een ruim publiek.

Het ooggetuigenverslag van Calembert wordt door Gie van den Berghe voorzien

van historisch commentaar. Van den Berghe bevindt zich op vertrouwd terrein en dat blijkt ook duidelijk uit de stijl en de inhoud van zijn commentaar. Als ethicus specialiseerde hij zich in ooggetuigenverslagen van overlevenden van nazi-kampen. Hij was dan ook de aangewezen onderzoeker om het ego-document van Léon Calembert historisch te contextualiseren. De auteur doet echter meer dan enkel commentaar geven, hij vult een aantal leemtes op en geeft tegelijkertijd vanuit het ego-document kritiek op Goldhagen en consorten. Het ooggetuigenverslag van Calembert is om meerdere redenen uitzonderlijk. De Luikse mijnningenieur en geoloog wordt in 1943 opgepakt wegens spionage en verdwijnt voor een jaar in de gevangenis van Sint-Gillis. Vandaar wordt de jonge dertiger in augustus 1944 naar een Duits tuchthuis overgebracht alvorens in januari 1945 in Flossenbürg terecht te komen. Het onderzoek over dit concentratiekamp staat nog in de kinderschoenen. Het verslag van Calembert, maar vooral de uitgebreide inleiding van Van den Berghe, schetsen beknopt een geschiedenis van dit ‘vergeten’ kamp. Het concentratiekamp of KZ (*Konzentrationslager*) Flossenbürg was nochtans het vierde grootste op Duits grondgebied na Dachau, Sachsenhausen en Buchenwald. Het werd opgericht in mei 1938 en lag in het Oberpfalz-woud, een stuk natuurlijke grens tussen Duitsland en Tsjechië. Flossenbürg kaderde in het *Führerbauten*-project van Albert Speer,

¹⁴ JORGE SEMPRUN, *Wat 'n mooie zondag!*, Breda, 1997 (vertaald door Babet Mossel en verschenen in de reeks Geuzenpocket, 98).

¹⁵ GIE VAN DEN BERGHE m.m.v. JEAN-LOUIS KUPPER, *Au camp de Flossenbürg (1945). Témoignage de Léon Calembert*, Brussel, VUB Press, 1996, 92 p.

de architect van Adolf Hitler. Dit grootse project hield een architectonische ombouwing in van Berlijn en andere grote Duitse steden. De SS richtte met dit doel diverse economische ondernemingen op, waaronder het *Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH (DEST)*, die gevangenen van concentratiekampen als goedkope arbeidskrachten inschakelde in o.m. de granietwinning. Ook de steengroeve van Flossenbürg werd in opdracht van de *DEST* ontgonnen.

Van den Berghe beschouwt het verslag van Calembert als het relaas van een soort buitenstaander¹⁶. De Luikse geoloog kwam pas eind januari 1945 terecht in Flossenbürg en had voordien nog geen ervaringen in het 'concentrationaire universum'. Hij komt in een ware hel terecht, maar observeert opvallend scherp. De meeste nieuwelingen of *Zugänge* beleefden het kampleven in de eerste maanden als irreëel. Calembert was echter een uitzondering en naast nieuweling ook intellectueel en wetenschapper. Volgens van den Berghe leidden deze kenmerken tot de uitzonderlijke kwaliteit van het getuigenis, maar tegelijkertijd ook tot de zwakte ervan. Calembert schreef een eerste versie van zijn getuigenis onmiddellijk na zijn vrijlating in juni 1945. Veel later schaaftde hij aan zijn oorspronkelijke verslag en trachtte het te 'objectiveren'. Van den Berghe betreurt de poging van de ooggetuige om het persoonlijke uit zijn verslag te elimineren en niet te beseffen

dat zulks onmogelijk is. Elke waarne- ming is persoons- en tijdsgebonden en haalt juist zijn waarde uit de subjectieve zingeving aan feiten en gebeurtenissen. Deze subjectiviteit is allesbepalend voor de beleving en registratie door het subject: wetenschapper, nieuweling, finale fase in Flossenbürg,... Bovendien stelt zich hier ook de vraag naar de representativiteit van het verslag voor andere, niet-intellectuele, nieuwelingen die Flossenbürg meemaakten in de eerste maanden van 1945. Van hun ervaringen resten vaak geen schriftelijke sporen.

Het relaas is zonder meer beklijvend, niet het minst door de beschrijving van de vaak gruwelijke dagdagelijksheid in het kamp van Flossenbürg. Calembert heeft het ondermeer over de mensonterende ontvangst, de corruptie onder de kapo's of de bevoorrechte gevangenen bij de voedselbedelingen, de wasbeurten, de bewaking; enz. In heel wat kampen waren deze kapo's vooral politieke gevangenen, in Flossenbürg zijn vooral gevangenen van gemeen recht of crimineel gestraften de kapo's met dienst. Dit had uiteraard een weerslag op het intern regime. Regelmatig onderbreekt van den Berghe het verslag om het getuigenis van Calembert aan te vullen met gegevens uit andere ooggetuigeverslagen of een bepaalde passage te duiden met commentaar. Ook de verwerking van de ongepubliceerde roman die Calembert schreef over zijn opsluiting, *Le passager clandestin*, levert essentiële

¹⁶ Van den Berghe gebruikt de term buitenstaander in het theoretisch model van de insider-outsiderproblematiek en de kloof tussen beide groepen. Voor een grondige uitwerking van dit model, zie: GIE VAN DEN BERGHE, *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van Nazi-kampen en buitenstaanders*, Berchem, EPO, 1987, 531 p.

aanvullingen op het verhaal. Op die manier slaagt de auteur erin de waarde van het ego-document te vergroten, ook waar hij uiterst voorzichtig en met respect de getuige corrigeert. Maar Van den Berghe grijpt ook bepaalde passages in Calemberts verslag aan om vakliteratuur op belangrijke punten te nuanceren. Nadat hij reeds in de inleiding de geruchten over het bestaan van een gaskamer in Flossenbürg weerlegt, toont hij ook aan dat het beruchte Himmler-bevel op het einde van de oorlog om alle *Nacht- und Nebel*-gevangenen uit te roeien, een mythe is. Het is de enige keer dat Van den Berghe de ooggetuige gedurende vier bladzijden onderbreekt om Goldhagen – die met zijn boek *Hitler's Willing Executioners* het beeld van de jodenvervolging en -uitroeiing bij het grote publiek decennialang zal bepalen – en anderen op dit punt te corrigeren.

Kort samengevat : dit boek is af ! Het is alleen jammer dat redactioneel geopteerd werd voor een wel heel summier noten-apparaat. Die ergernis wordt bovendien verhoogd door de weinig overzichtelijke opdelingen in de bibliografie, maar dit zijn slechts details. Calemberts verslag leest als een trein. Als buitenstaander voel je je zelfs heel even insider op het moment dat Calembert meedeelt “te smachten naar totale verdwijning”.

Björn Rzoska

VII. Militaire geschiedenis / Histoire militaire

PETRA GUNST, ARMAND PHILIPS & BENOÎT VERHAEGEN
«Une saison en Corée. Du 'Kamina' à l'Imjin»
Bruxelles, Racine, 1999, 238 p.

On a suffisamment souligné combien les combattants, de Fabrice del Dongo sur le champ de bataille de Waterloo à Norton Cru en 1914-1918, ignorent les données et les perspectives des combats auxquels ils ont été mêlés.

C'est à la fois ce qu'a voulu démontrer et tenter de corriger Benoît Verhaegen, aidé en cela par un compagnon d'équipée et une historienne d'aujourd'hui. Bien des lecteurs découvriront avec étonnement derrière l'historien spécialiste de l'histoire immédiate, le pionnier de l'histoire congolaise et l'homme de gauche, l'officier volontaire du Bataillon de Corée, grièvement blessé au combat à la tête de son peloton.

Si cet ouvrage trouve écho dans ces pages, c'est qu'il n'a rien d'un récit d'ancien combattant. Il est au contraire une tentative éclairante de reconstituer le vécu divergent d'hommes placés à quelques centaines de mètres de distance les uns des autres, face à la mort qui fauche largement dans leurs rangs, dans la peur et la solidarité du combat. C'est un exercice minutieux de critique historique à travers témoignages écrits, interviews et documents, une démonstration de micro-histoire, celle du peloton B de la Compagnie C du Bataillon de Corée.

Bien entendu, les auteurs entament leur récit en évoquant la formation du Bataillon, l'itinéraire de ses membres, leur passé, leur motivation. Il s'ensuit une image corrigée par rapport aux clichés fort négatifs ayant cours, la rectification étant certainement valable pour les soldats décrits ici, ceux de la première levée, à commencer par le lieutenant-narrateur. Ce dernier reprend sa vision d'époque, sauvegardée sous forme de conférence en 1952. Ce n'étaient pas des repris de justice et certainement pas des anciens collaborateurs (j'allais écrire qu'ils n'étaient cependant pas des 'enfants de chœur', mais beaucoup le furent précisément). Echappant au cliché, Verhaegen montre assez bien que les parcours antérieurs ne prédisposent pas de l'attitude au combat, ni de la solidarité vitale qui unit – ou pas – les combattants.

Pour le reste, Gahide¹⁷ avait déjà souligné dans sa thèse les incohérences du commandement et le désintérêt du gouvernement qui avait pris la responsabilité de l'envoi du Bataillon. Rapportés sur le terrain, dans ce combat qui fut l'un des plus sanglants vécu par le Bataillon, ces manquements éclatent dans leur vérité concrète : entraînement préalable étranger aux conditions et aux exigences rencontrées sur le terrain, armes non adéquates, pressions pour réaliser de beaux communiqués, missions impossibles à assumer par manque d'hommes et de munitions, etc... Il y a loin de la légende à la réalité, une réalité qui, sans fard, se construit au départ des mille petits con-

stats émaillant les récits croisés. A cela s'ajoutent les réflexions désabusées sur des lendemains qui offrirent peu d'occasion de sortir du lot. Mais Verhaegen a trop le sens de l'histoire pour extrapoler l'exemple du petit groupe étudié.

En ce sens, c'est de l'histoire immédiate exemplaire, où l'inspirateur-acteur a pu présenter sa personnalité d'alors sans que celle d'aujourd'hui ne la juge ni l'exalte. Il y a fort à parier que cette saison passée en enfer ne sera pas au goût de tout le monde. Mais elle devrait servir de livre d'exercice pour les futurs historiens du temps présent.

José Gotovitch

¹⁷ Jean-Pierre GAHIDE, *La Belgique et la guerre de Corée 1950-1955*, (CENTRE D'HISTOIRE MILITAIRE, TRAVAUX, XXIV), Bruxelles, Musée royal de l'Armée, 1991, 262 p.